

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No.

Ma

Book No.

891-462

N. L. 38

P 7278

MGIPC-81-19 LNL/53-87-8-63-100,000.

DBA000010725MAR

SHELF LISTED

संगीत

NOT TO BE LENT OUT

सैरंध्री नाटक

हैं पुस्तक

माधवराव नारायण पाटणकर

(पाठभर संगीत मंडळीचे म्यानेजर व मालक.)

यांनी लिहिले

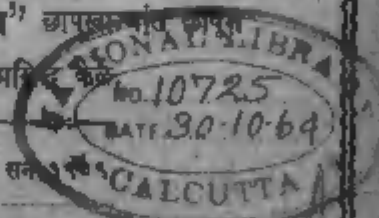
ते

वाळकृष्ण लक्ष्मण पाठक, यांनी

मुंबईत

“मुंबईविभव” छापखान्यात छापले

प्रसिद्ध केले

सन १९६४

(या पुस्तकाचे मालकीचे सर्व प्रकारचे हक्क सन

१९६४ च्या २५ व्या आक्टानुसार नोंदून पुस्तक

प्रसिद्धकृत्याने आपलेकडे ठेविले आहेत.)

प्रस्तावना.

प्रसिद्ध महाभारततिहास विराट पर्वोत्तोल एक वर्षाच्या इतिहासाचे अखेर या चरित्रांत गोविले आहे. पौराणिक नाटकांत नाट्यरचनेच्या कोरडेपणाची काही ठिकाणी थोडे बहुत फेरफार करावे लागतात, परंतु ते देखील वाटेल तसे करणे अयोग्य होय. भारतीय कथानके बहुतकरून लोकांच्या श्रवणपथावरून गेलेली असल्यामुळे त्यांच्या अभिरुचीला बाध न येईल अशा वेतानेंच ही रचना केलेली आहे. भगवंताची कृपा असली तरी देखील प्रत्येक प्राणिमात्राला पूर्वसंश्लेष कियमाण कसे भोगावे लागते हेंच या नाटकातील मुख्यत्व आहे. समायणांतील धीरामचंद्राचा वनवास व हें अज्ञातवासाचें चरित्र अवलोकन करून संकटवस्थेत तोपडलेल्यांना हा एक प्रकारचा किताब आहे. याचें वळण जो गिरवीस त्याला सुखदुःखाबद्दल इर्ष्या कधीही वाटणार नाही. वीरोदास महात्मे व महापतिव्रता विष्णु अखेरपर्यंत आपलें सत्वधीरत्व न सोडतां शांतपणानें कलकलवा करून सदैव जनादरास कसे पात्र होतात या गोष्टीचें सूक्ष्मनिरीक्षण साहज्य जनाला किती आल्हाद देते हें कथन करव्हास लेखणी असमान आहे. आपल्या भारतीय सप्तपुरुषांच्या चरित्रापासून होतात या किण्या कांपुरुषांनी बोध घेतल्यास भ्रमसार्थकता होईल असे कर्वाला पूर्ण उमेद आहे. ती श्रीकृष्णकृपेनें पूर्ण होवो हीच इच्छा करणी सदैव प्रार्थना आहे. धर्मराजाचें नाभिर्मे, नामसनाचें वीरश्री, द्रौपदीचा कडकडीत पतिव्रत्यप्रभाव, विराटाची सेहसुरि कीचकाचा उर्मटपणा इत्याद्यनेक गोष्टींचें या चरित्रांत मिथळ झालेले जनास बोधप्रद झाल्यावांचून कसे राहिल ? असो आज सांगू नये या चरित्राचे प्रयोग पुष्कळ ठिकाणी लोकप्रिय झाल्यामुळे कर्त्याची स्मृति कांहीं तरी जगांत रहावी झालून हें चरित्र प्रसिद्ध विले आहे. तरी दस्तक व शुणमाही आर्य बांधवांनी अत्वादरपूर्व वाचा संग्रह करावा हीच सविनय विनंति आहे.

अर्पणपत्रिका.

कैलासवासी श्रीयुक्त मित्रवर्य रा. रा. वासुदेव
रामचंद्र ओगळेकर, बी. ए. एल्. एल्. बी.
हायकोर्ट वकील, मुंबई, यांस त्यांची
विद्वत्ता, मित्रत्व, नाट्यानिपुणता व
गुणग्राहकता इत्यादि अमोक्ष्य
सद्गुणांच्या स्मरणार्थ
हे पुस्तक अत्यंत प्रेमाने
अर्पण केले
असे.

पुस्तककर्ता.

या नाटकातील पात्रे.

सुवधार	...	...	...	नाटकाध्यक्ष.
कर्मेराज	}	...	...	पांडव.
भीम				
कर्तुन				
मकुल				
सहदेव	}	...	...	पांडवांचा गुरू.
वैष्णवमुनि				
विराट				
कीचक				
उत्तर	...	...	...	विराटपुत्र.
मदी	...	...	...	नाटकाचार्यांची स्त्री.
कुचेष्ठा	...	...	...	विराटाची स्त्री.
दीपदी (मिरा)	...	...	...	पांडवांची भाव्या.
वत्सरा	...	...	...	विराटाची कन्या.

प्रधान, भाव, राक्षी वगैरे.

श्रीगुरुवत्सलप्रसन्न.

संगीत सैरंध्री नाटक.

मंगलाचरण.

(सूत्रधार—पद्—राग सारंग ताल ध्रुमावली.)

सूत्रधार परमात्मा नादकी विश्वरंगी नटला ॥ श्रीहरी ॥
अघटित धेधे मायानटोंसह अहर्निशीं सजला ॥ श्री
हरी ॥ धृ० ॥ कोणा हंसघी कोणा रडघी वालवुनी
लीला ॥ श्रीहरी ॥ कर्म जसहुनि टाकियले कीं अघ
ध्या सजिवाला ॥ प्रभुने ॥ जैसीं कर्म तैसें फल वे
प्रसांहीं सकला ॥ प्रभुतो ॥ नदी नदेभर चरण सरो
रहीं अर्पुनी सुमनाला ॥ आतां ॥ मागतसे वरदा
माधव कर जोहुनी प्रभुला ॥ धृ० ॥

पद्—(राग काफी.)

श्रीकृष्णलीला सुधेतें ॥ सेविती जे जन उद्धरती ॥
॥ धृ० ॥ सकटकालीं रक्षण करनी ॥ निजभकातें तो
देऊनी ॥ अक्षय आनंदातें ॥ दे पदकमली सहवासातें
॥ धृ० ॥ पंच पांडवा दुपदसुतेचा ॥ कैबारी तो शाला
साचा ॥ श्रीहरि पदकमलातें ॥ भजुनि तरुनि जे
भवजलनिधितें ॥ धृ० ॥ सतिचरिताचा महिमा गातां ॥
विसरुनी जाते भवभयविता ॥ माधव अक्षकीतें ॥
भजुभव दिचला रुक्मिणीकातें ॥ धृ० ॥

मंगलान सचिदानंदराया नामसंकीर्तनसारंगी संगला ॥

आरी दुसरी कोणतोही गोष्ट नाही. तशांतून परमेश्वराच्या साक्षात्पंचून कोणचाही कायभाग तरीला जाणार नाही. तेव्हा प्रत्येक जणीमात्राने यथामती अथवा अमसंकीर्तन केल्याबद्दल राहू नये असे. आतां जास्त पाह्याक लावून रसिकजनांचा मनोभंग होऊ नये अशा योजिलेल्या काव्याला लागले पाहिजे. अर्थ, जरा इतकें पाहू.

नटी—नाटकाचार्य, काय आहा आहे ?

सूत्रधार—एकसमयावच्छेद करून या अद्वैतज्ञानांत जमलेल्या रसिक जनांचे मनरंजन कोणत्या प्रकारे होईल या सिद्धांत आला कोणती असणार ! तर या कत्तुला अनुसरून गायन कर.

नटी—अर्था, आपल्या अनुज्ञेप्रमाणे गायन तर करतेंच; पण आपण कोणत्या चरित्राचा प्रयोग करून दाखविणार आहात ?

सूत्रधार—त्याबद्दल मूळपिठिका तुला सांगतो—

पद—(नाट्यकलाभिज्ञ०)

व्यासमुनी विरचित या भारतामृता ॥ सेविती तथा मिळेल सौख्य तत्त्वतां ॥ धृ० ॥ मुनिवाणी अवध मना वेद शांतता ॥ हृदयंग्र सैरंगी खरित सर्व कथा ॥ नाट्यस्वरुपांत करुनी दावितो आतां ॥ यत्किंचित अंगी अरि नाही पावता ॥ परि सद्गुणार्थ मला वेद साक्षता ॥ धृ० ॥

आपली दुसरे असे पहा—

साकी.

सत्पुरुषावर दुर्दैवाचा येडनि पडतां घाला ॥ भोगुनि जाती विपुल यातना धीर न सोडिती धृतिळा ॥ संवित क्रियमाणा ॥ भोगिनि धरुनी शांतपणा ॥ धृ० ॥

अशा प्रकारच्या हुबेहुब प्रसंग पुण्यश्लोक शुषिहिर पांडव व स
 शिपदी बांध्यावर श्रीकृष्णाचें साक्ष असताना कसा ओढवला हें अ
 लोक करून सर्वानीं त्यापासून कांही तरी बोध घ्यावा हा
 मटक लिहिण्याचा भासा हेतु आहे. तो श्रीकृष्णकृपेने पार पडो.

मटी— पद—(हरिपदांशुजा शशि वंदुनी)

हंरवक्रनु कितितरी रमणिय हा ॥ धरणी देवि
 भूषवितो पहा ॥ ५० ॥ नमि उदेला पूर्ण शशी हा
 सुनकर रजनी समथ म्रिया हा ॥ घृतांत घालवुं लेवुं
 नीयां ॥ ५० ॥ घृतामध्ये पण लावोनी ॥ अगणित धव
 जमि संपादोनी ॥ बहुविध सुख ते उपभोगोनी
 आनंदातें सेविली निशिदिनी ॥ घृतांत घालवुं सम
 हा ॥ ५० ॥

सूत्रधार—भायें, सर्वस्वी नष्ट करणाऱ्या घृताचें नांव तु
 माहं नकोस.

(पदघात)

मीमसेन—

श्लोक.

तेरे दुष्ट मदांध तापहतका मूर्खमणी दुर्जना ॥ जोधा
 विष्ट करी असद्या तव ही घृतेपणा मन्मता ॥ घायें घृते
 करील ही मम गाढा राहे यशस्वी करी ॥ प्रायश्चित्त
 असेंचि युक्त नुज हें बुध्कीर्तितें स्वीकरी ॥ ५० ॥

मटी—प्रायश्चित्त, ही सिंहाप्रमाणे भयंकर गर्जना कुणाची
 असानी ॥

सूत्रधार—शिवे, महाकलवान वक्रसागर मीमसेन धर्माह्वर
 मीम्यमुनीच्या आश्रमाकडे निघाव्या असतां घृतासंबंधी दुष्टी व
 कता भयंकर संतापानें हिस्से नेत आहे.

संगीत सरीखा नाटक.

मट्टी—प्राणनाथ, माझे रक्षण करा. (मिठी मारते व दौड
जातात).

(भीमसेन प्रवेश करितो.)

भीमसेन

श्लोक.

शूते कांतारवासी वसुमतिधरति पांडवांना करोनी ॥
सर्वस्वी नागवीले म्हणुनि भटकतो ह्यादशान्वे भ्रमोनी ॥
धर्माचे बद्ध झालो सतत निशिदिनी राग हा आव-
रोनी ॥ झालो ध्यानस्थ शंभूपरि महिधरती शांतिल
या धरोनी ॥ धृ० ॥

कस करणें, धर्मोहा उलंघन करतां येत नाही कणून सांपल्यांत सारं
उल्लेख्या सिंहाप्रमाणें माझी स्थिती झाली आहे. नाही तर या शूतो
म्हणुन दंष्ट्रांचें आतांच या गदेनें चूर्ण केलें असतें. धर्म्यंम्युनींच्या
आश्रमाकडे जाण्याबद्दल मला आज्ञा झाली ह्याप्रमाणें मी आश्रमा-
हंनिच आलोंच. परंतु अद्याप पांचालीसह धर्मराज कां वरं येत
नाहींत ? (पडद्याकडे पाहून) अहाहा ! या धर्मदर्शनानें मला
कोणामि शांत झाला.

(सर्व पांडव शीपदीसह येतात.)

धर्मराज—(आकाशाकडे दृष्टी लावून) भगवान द्वारकाधीशा
तुझी माया सोडी अगम्य आहे. रंक असो वा राव असो, दुष्ट
धरंभारी न्यायाचा कोटा अगदीं समतोल आहे. संचित क्रियेमाणा
प्रमाणें प्रत्येकनें कर्मगती भोगल्याबोवून राह्यंतर नाही. परंतु
आम्ही मूढ मानव तुला दुःखप्रसंगीं व्यर्थ दूधण मात्र देतो. दु-
ख असो वा दुःख असो, सदा सर्वकाल तुझें चित्तन कलन ओ सदा
राहील त्याला या जगांत कसलीही अपेक्षा नाही.

(सर्वजण निवृत्त करितात)

पद—(दीपकल्याण-त्रिताळ)

॥ जयभी राधा रमणी रमणा ॥ वीमदयाधन चिरसुखस-
दना ॥ पंकजनयना पद्मगोपना ॥ भक्तकाम कल्पद्रुम
सुमना ॥ धृ० ॥ द्वादशवर्षे वनवासात्ते ॥ कंदुनि गेल्ले
प्रमुदित चित्ते ॥ रुपाकटाक्षे भो यदुखीरा ॥ जग-
बोद्धारा परमोद्धारा ॥ सुहास्य वदना ॥ जनार्धना ॥
॥ धृ० ॥ विकट भसा अज्ञातवासा हा ॥ उमज्जुन देश
कौरव समुहा ॥ भो जगदीश दुरित विनाशा ॥ भव-
भयपाशा ॥ मोचन करि शर्णा नंदनंदना पतितो-
द्धरणा ॥ धृ० ॥

धर्मराज—बाळ भीमसेन, अर्जुना, शकुल, सहदेवा, स-
हसारी पांचवीडी, या पुढील कार्यक्रम अर्थात अपमानास्पद भा-
षणा नवें केव्हा गेलीं हैं आपणाला मुळीच जाणवले नाही. परंतु
अज्ञातवासाचें वर्ष मात्र अतिशय सख्खतर आहे. आपणा पुढांना
हैं विशेष जड जाणार नाही. परंतु क्रोमळांगी झोपडीची स्थिति
ग्राहिणी की, हृदय कसे दुःखानें भरून येतें, शिव शिव! हाकन
हैं राजर्षाला कारण मीच, शूतकर्मांला प्रकृत द्वाष्ट्यामुळे तुम्हाला
हैं दुःख भोगावें लागत आहे, दुसरें काय. “कर्मणो गहनो गति.”

(वेदोक्त होतो.)

भीमसेन—(धर्मराजाला सावध करून) दादा, आपणासा-
ल्या मूत्र पुढांचें दुःखोद्धार हृदय चूर्ण करून द्याकिलात, आपण
अपमानाला एकटेच अधिकारी काय झगून होता? शास्त्रा त्या
वेळी होऊन गेल्या, त्याबद्दल आतां विषाद मानणें हा कोही पु-
त्र नाही. प्राचीन इतिहास अवलोकन केलेत झणजे आपणा-
ला हल्लीं प्रकृत जाणवें आहे. आपल्या मुलांनीं शत्रूनाच कांहीं के-

सल्ला पाहिजे. पुष्पप्रतापी राजा हरिचंद्र, श्रीरायचंद्र, पुष्प
कोक नलराजा, शोना नाही का कर्मगतीने आपदा भोगाव्या का
अस्या ? त्यापिक्कीच हें एक आपलें नारिअ आहे. समजत छळावांचा
दुष्टांचे पारिपत्य होत नसतें; हा न्याय सर्वकालीं सारख्या प्रमाणात
परमात्मा घडवून आणतो व हे सर्व खेळ त्याचेच आहेत, म
रुणती याचा आपण चातपणें विचार करा.

पद-(श्रीमंतीचा गर्व नच करत)

॥ या जगामधें कर्म असो कीं सकलाहुनि बलवान् ॥
नाहीं यास समान ॥ धृ० ॥ श्रीमानातें करी दरिद्री
दरिद्र्या करि भोमान् ॥ करितें ॥ भोगल्याविना कधि
न सुटे चालु न वे अभिमान ॥ धृ० ॥ रंक असो वा
राव असो कीं कुमती सुमती खमान् ॥ मानी ॥ स्वर्ग मृत्यु
पाताल तलातल व्यापुनि उरलें जाण ॥ बंधो ॥ आहे ॥
चिरिचि हरिहर सुरासुरावर केली यानें तान् ॥ करो
खर ॥ अवमानातें सहन करोनी कर्मा पुढती मान ॥
लघविती ॥ मृत्यु ज्यापरि कोणा न सुटे त्यापरि
कर्मधि जाण ॥ धृ० ॥

अर्जुन—भीमदादा, आपण म्हणतां ही गोष्ट अक्षरचाः क
आहे. पंचपांडव दिसण्यांत मात्र निरनिराळे पण जीवरूप
सकच आहेत. व्यापपर भावाचा जिघं लेवाही नाही तिघें मा
मुळे हा दुःख प्रसंग ओढवला असे धर्मराज झणतात हें योग
आही. कार्याकारण भाव फक्त परमेश्वराचाच माहित. आपण
कळसूत्री बाहुली आहोत. तो जगप्रायक सूत्रधार सूत्र हालव
असे आपण नाचणार. आपल्या हातीं कोही एक नाही.

श्रीराय—नांदिराजा, जगास, जगालांतां, जगदने

पुढेचें समाधान होवो. वडकेल्या सर्व गोष्टींचें दादा आपले
पुढींचें काय म्हणून अपयश घेतात ? छस ही एक कसोटी आहे
तरें काहीं नाहीं.

सहनेच—हिऱ्याचें वर्णगावांचून तेज कधी तरी समकेल काय
वर्णगांवां ताक दिव्यावांचून त्याची खरी परिक्षा होत नसते. तज्ज
आपली गोष्ट आहे. विश्व हें एक रमण्वळ आहे, व रम्या
रमात्मा नानाप्रकारचीं नाटके दाखवून आपले लीलाप्रदर्श
नाला दाखवितो. जग हा सुखवुःखाचा घडामोडींचा प्रव
णकार आहे. हा बाजार असाच कायम रहावयाचा. जगाचा अंत
पर्यंत हा कधीही बंद पडावयाचा नाही. आज जे शोकप्रस
ाहेत ते कांहीं कालानंतर हांसलीक व हांसतात ते रडतील. हे
सुटगाडगें कधीही बंद पडावयाचें नाही.

पौषदी—आपण सर्व सुखी तर मज्ज सुख. माझ्यापेक्षा सती
रामासती, देवी जानकी व दमयंती, यांच्यावर किती तरी मोठे
विशंग वेळून गुदरले. त्यांच्यापुढें माझ्या दुःखाची काहींच भातबरी
नाहीं.

पद—(रामासि सतत भञ्जुनियां)

ॐ प्राचीनसमयीं अगतिं या ॥ सु प्रता स्त्रिया ॥ असुख
भोजुनिवां ॥ जगमान्य जाहल्या भूपति रमणीया ॥
तारामती ती सती दमयंती ॥ जानकी सुमती ॥ कीर्ति
रूपानें ॥ जनि जिवंत असती भञ्जुनि पहा गुणवंता ॥
मी तरी हरीची भगिनी ॥ असे या सुजनी परीया ॥
जग कासया असुख मानुं अंतरि या ॥ दुर्दैव भोगल्या-
शिना ॥ सोडि नव कुणा ॥ करुनि अवमाना ॥ हीरका
अपणें पहा तेज कीं चढते ॥ ध्रु० ॥

धर्मराज—(गहिरून) अहाहा ! ही तुमची सहासुभूत राहून मी काय बोलामें हें मुळावें सूचत नाही. असो, आतां या पुढें हा दुर्धर अज्ञातवास कोठें व कोणत्या प्रकारें काढावयाचा हें सर्व माझ्या विचारानें ठरवून मग श्रीगुरू धौम्य मुनींची आज्ञा घेऊन पुढील कार्याला लागलें पाहिजे. खरं नाटक पुढेंच आहे. यांतीक भूमिका इतक्या बेमालूम वळविल्या पाहिजेत कीं, मोठया मार्मिक पद्धतीनें देखील काहीं वेळ यक्ष झालें पाहिजे. सोंपें हवीं तितकीं घेतां. आतां पण त्यांची मतावणी करणेंच मोठें विकट काम आहे. यासाठीं माला जें साधेल तें त्यानें पतकरावें. आपली मला वाटते आपण सर्वजणांनीं भिवून राजा विराटाकडे आध्यावद्दल विनंति करावी. मी उदार असल्यामुळे आपली विनंती सहज मान्य करील. एतकें जालें मी निपुण आहे तेंव्हा राजाची मजीं मी सहज संपादन करीन. आपली कंक या नांवानें मी त्याचिकडे राहीन.

मर्मसेन—शदा, हें आपलें म्हणणें मला अगदीं पसंत वाटतें. मी देखील उत्कृष्ट पाकनिपुण व महाविद्येत निष्णात आहे. तेंव्हा जेवण या नांवानें मी कालक्रमणा करीन. इतर नाजूक साजूक कामां मी आपणाला साधणार नाहीं. तेंव्हा जें चांगलें साधेल त्याचेंच त्याकानें अंगिकार करावा.

अर्जुन—मी नवीन गायन व वादनकलेमध्ये प्रवीण आहे. शिवाय आपणांच्या शापानें मला एक वर्ष अपौरुषत्व येणार आहे. यासाठीं मी जीवेश धारण करून बृहन्नबा या नांवानें विराटाकडे शिक्षकिणी येऊन काम करीन, व कामगिरी बेमालूम पार पाडीन.

गुरूल—अर्जुनदादा, आपली कामगिरी बरीच नाजूक आहे. आपल्या सारक्या मार्मिक व चतुर पुरुषाला ती अगदीं पसंद आहे. मी देखील अत्यपरिश्रम निष्णात आहे. तेंव्हा मी

नांव धारण करून आपल्या करारमतीने राज्याची मजदूरी संपादन करीन.

सहदेव—दादा, जनावरांचे संगोपन कसे करावे ही कला मला मागलीच अवगत आहे, तेव्हा तंतिपाळ या नांवाने विद्यादास राहून त्याच्या गोशाळेत आनंदाने कालक्रमणा करीन.

धर्मराज—प्रिये याज्ञसेनी, तूं कोणता वेध पत्करणार ?

द्रौपदी—मी राणी सुदेष्णेची वैणीकणी करभ्याने काम पत्करून तिच्या अंतःपुरांत राहून दासीच्या वेधाने वास्तव्य करीन.

धर्मराज—विद ! शिव ! जिचे नख देखील कुणाच्या नखीत पडणार नाही अशा सकुमार महासाध्वी राजकन्येला अचानक अपमानास्पद कामगिरी पत्करावी लागत आहे. तस्मात् इमी, तुझी नीला मोठी अंगाघ आहे. असो; प्रसंगी धैर्य धरून कठिण प्रसंग कसाबसा पार पाडला पाहिजे, भगवान श्रीगोपाळ कृष्णा, तुझ्या रूपेने जशी बारा वर्षे पार पडली तसेच हे विक्रमहासबासाचे वर्षे पार पडेल याबद्दल दिलाकुल शंका नाही. असो; आतां तुझी प्रार्थना करून यं श्रीगुरु श्रीम्यमुनीना आशिर्वाद घेऊन सुखीत कार्याला लागलें पाहिजे, दीनदयाला—

पद—(जगि आशोका पिता)

॥ भो यदुधीरा करुणागारा नतजन किंकर जगदो-
दारा ॥ परमोदारा हविरावरा भक्तघत्सला तापनि-
वारा ॥ भो कंसारी तूं कैवारी अवभय मीती करि
परिहारा ॥ त्वन्नामोमृत पूर्ण सेवुं दे हीच विनंति गुण-
गोपीरा ॥ संगलधामा पूर्णविरामा पूरितकामा मनो-
भिरामा ॥ आत्मारामा दे विभ्रामा जगन्नायका सौख्य
निघारा ॥ छ० ॥

(सर्व जण कावला)

संज्ञा संज्ञा संज्ञा

(धौम्यमुनीचा आश्रय.)

धौम्यमुनी—ओ परमात्मन् !

पद—(राग बिहाग-ताल ध्रुमाळी)

॥ करुणघना आनंदनिधाना ॥ जगज्जीविना नंदनंदना
पतितपाषणा दुरितनाशना ॥ चिरसुखसदना
पद्मशयना अवस्था मगहांडातें व्यापुनी ॥ उरलासि
तूं पंकज नयना ॥ अखिल जीव तव आधिनि असती ॥
नित्य करिशी नवीन रचना ॥ घडामोड ही अक्षय चाले
अंत न वे तव अवहित घटना ॥ स्वरूप पंकजीं शरण
येति ते त्यांच्या करिशी पूर्ण कामना ॥ नित्य निरंजन
अजनीं तल्लीन ॥ दिनरजनीं रत होई सुमना ॥ ध्रु० ॥

(इतक्यांत पांडव प्रवेश करून वंदन करितात.)

(धौम्यमुनी सर्वास आक्षिप्त होत.)

अवातसत्र सुभिष्टिना, श्रीकृष्णकृपेनें बारा वर्षे तर पार पडलीं
पण आतां अज्ञातवासाचे एक वर्ष मोठ्या सावधपणाने पति
गोडल्यावांचून गत्यंतर नाही, बाबारे, या प्रगात अनिवार प्रसंग
मोठमोठ्या महात्म्यावरून येत असतात, आपली अशी सहनशीलता
त्याचे बंगी वसेल त्यालाच परमेश्वर कसाला लावून पहात असतो

पद—(सङ्घट अवधूत करण)

॥ खडतर बुद्धि सचित्त भोगल्या विना हें ॥ कर्धि न
सुटे मुळि न हटे आस वे जना हें ॥ ध्रु० ॥ हरिचंद्र
वाशरथी ॥ इंद्र चंद्र नियधपती ॥ या बुद्धिचा पुढती ॥
जमि झाले मंदमती ॥ लोकोत्तर धैर्य धरा सांगतो
तुझां हें ॥ ध्रु० ॥

धर्मपूज—मुनिवर्य, या सर्व मोर्ध्यां विश्व कर्मन बाध

बहुता भिन्नविषयासाठी आम्ही सर्वजण श्रीगुरुचरणीं सा
जिहो आहोत.

पद-(बंगारा)

सर्वजण—

॥ द्वादशाब्द धनवासाचा ॥ संपन्न काल मुनि साचा ॥
अज्ञातवास नियमाचा ॥ कठिण हा समय की पुढचा ॥
॥ चाल ॥ मुनिवरा पंडितनयारें ॥ या नित्याशिर्ष्य
नातें ॥ हें शिष्य गुरुंचें नातें ॥ काधि न तुटे मुनिराज ॥
असौदे लाज ॥ बिकट हें काज ॥ तक्षिस नेण्याचा ॥
संकल्प जाहला आमुचा ॥ भु० ॥

आणखी विराट राजाच्या आग्रहानें हा कष्टतर अज्ञातवास
आपल्या कृपेने पार पडावा हेंच गुरुचरणीं मागणें आहे.

धौम्यमुनी—बाबाजी, तुम्ही सर्वजण सुरू अहांतच. मी सांगित
लेल्या प्रकार नाही. पण राजाप्रभृति कोणत्या प्रकारें राहणें
आवेल तुम्ही अगदीं अनभ्यस्त जाहांत. हाणून चार उपदेशांच्या
द्वारे सांगतों त्या नीट ध्यानांत धरून तदनुसार वर्तन ठेवा.

पद-(लाल झाली कोपानें)

अतिकुल काली धैर्य धरोनी दिवस कंदुनी शांतीने ॥
कालक्रमणा करित असावी कृष्णपदीं ठेवुनि सुमने ॥
नृपसदनीं तुम्ही अपुन असावे हांजी हांजी नच करणें ॥
नृपति सेविध नित्य असावे निकट कधीही नच
बसणें ॥ नृपांगनांशीं कधीही न वदा प्रिय काळांनीं
अधिक उणें ॥ नृपवन्दीचा या भूवरती कधीही विश्वास
न धरणें ॥ एकचिचारें सदा रहावे सांगितलेल्या
नियमानें ॥ वर्तन केल्यावर होइल हित हितगुज कथिलें
असुभवे ॥ भु० ॥

जाणली दुसरी एक महत्वाची गोष्ट सांगतो तिकडे बिलकूल
लक्ष्य करतां कामा नये.

साफी.

पांचालीवर पांच जणांची नित्य असावी दृष्टी ॥
सांगतकालीं सर्वांहुनी ती आहे बहुतचि कष्टी ॥ पुरुषां
हुनि युवती ॥ संकटीं पडती या जगतीं ॥ धृ० ॥

हा, मुखानें कालक्रमणा करा. भगवान् कृष्णपरमात्मा तुम
सर्वांना मुखाने विवस दाखवील यांत किमपि संदेह नाही. तुमचा
महातपस्स संपून प्रगट होईपर्यंत तुमचें अमीष्ट किंतु मी ह्या
प्रायश्चित्त मंडळीसहीत राजा हृपदाचे घरी कालक्रमणा करून राहीन.
आतां.

दुर्ध्व पांडव—

पद.

॥ दोषसुखेचा हा देवा ॥ म्रिय ॥ आपण दिवला अप-
रिहार ॥ होइल दुःखः ससूळ परिहार ॥ नित्य घडाची
मुनीसेवा ॥ भवजलनिधि हा जगतीं अपार ॥ जाऊं
तळती सहपरिवार ॥ सहजुं चितन सेधुनि मेवा ॥
॥ म्रिय ॥ धृ० ॥ (सर्वज्ञ जातात.)

(दोषे शिष्य प्रवेश करतात).

प्रमुख—मित्रा पद्मनाभा, आपण निश्चित असतां एकएकी शुद्ध
शिष्य मुनी आणि पंचपांडव द्रौपदीसहित कसे मुन झाले याचें मला
अपेक्षे राहून आश्चर्य वाटत आहे. आतां शोध कसा लागेल कोण
कोण ? तूर्त तर मोठीच पंचाईत पडली झपायची. कोठें जावे
कसावे काहीच सुचत नाही. सारांस—भूतचेष्टेप्रमाणें सर्व
जण हांता खरी. चळ बापा आतां “ भवति भिक्षां देही ”

येत्यावाचून उपाय राहिला नाही. या पोंटाची भाग मोठी भयंकर आहे. ही भाग एकदा का भडकली की नाव्या आपल्या आपल्या आपल्या समजावे.

पद्यनाम—मित्रा प्रबुध्ना, अगोदर दुःख व नंतर सुख पुरेचम सुखांती दुःख मोगनें अगदीच वाईट.

पद-

॥ गुरुविणे जगति या न धारा कीं ॥ न कळत सोडुनि गेले एकाकी ॥ चाल ॥ पांडवाभ्रयाची होती जगति साडली ॥ वडसाळ खावयास जीभ सवकली ॥ कव्याभाकरीखा विट आला कीं ॥ धृ० ॥ धौम्यमुनी वीण शून्य विपिन भासतें ॥ विपुल दुःख या जगांत नित्य मोदतें ॥ सुख असे खचित पहा थोडें कीं ॥ धृ० ॥
(विराट नगराजवलील देवीचें देऊळ.)

धर्मराज—अर्जुना, भीमसेनाला जाऊन बराच वेळ भावल्याप तो का येत नाही. हें समजत नाही. एकावर शस्त्राचें सुरक्षितपणें सुस्थळीं ठेवल्यावर मग भीति नाही. कारण शस्त्राचें धोणाहून प्रिय आहेत, त्यांचेवाचून आपल्याला आतां एक का राहणें भाग आहे. देवा ! असा गुंथरप्रसंगी शस्त्रावाचून राहणें भाग आहे. निःशस्त्र वीर म्हणजे जिवंत असून येत्याप्रमाणेंच आहे. असें धारा येईल तशी पाठ देणें भाग आहे. आतां भगवत्किंनर हें आपलें अभेद्य उल्ल आहे. याच्या पुढे प्राकृत शस्त्राळांची मातका जी काय ?

(इतक्यांत भीमसेन प्रवेश करितो).

भीमसेन—दादा, आपल्या सांगण्याप्रमाणें सर्व शस्त्रें समीप ठेवून सुरक्षितपणें ठेवून ठेवून आला कोणीही स्पर्श न करी

जसा बंदोबस्त करून ठेवला आहे. स्वस्थानांतील एक प्रेतागरेत
जोही बनीपधीचा प्रयोग करून ते भीतिकरितां माहाला लढकाव
जिऊन दिले आहे. आतां भीति कसली राहिली नाही, आतां
भीमगदबेची प्रार्थना करून विराटनगरीत प्रवेश केला पाहिजे.
जुकेने प्राण कसे व्याकुळ झाले आहेत. बेळेवर आत्मारामाचा
जाहुती दिली नाही घाबजे माझे पित्त सडते. खरोखर का
जुकेला कसा तो धीरच नाही. ही भूक नसली तर बरं नसतं
हलं ? आतां जगदंबेचें स्तवन करून नंतर प्रस्थापन करावं.

धर्मराज—इत्सा भीमसेना, तुज्वा मर्जीप्रमाणेंच कां होइन
(सर्व जगदंबेचें स्तवन करितात.)

पद (रामो शिवहर करुणाकर)

॥ महिषासुर मथिनी भीमगवनी अय जगदंबे चिर-
जुखदे ॥ शरणांगत तव खरणीं नत किंकर पांडव
शिरिं तव कर असुंदे ॥ धृ० ॥ आका देखं झणिं जमनी
अज्ञातवास हा गुप्त अतीशय राखुंदे ॥ धृ० ॥ आदिशक्ति
तव दर्शन हें ॥ दुरित निवारण करुनि हरितें भवभय
बाधा अधर दे ॥ धृ० ॥ (आकाशवाणी.)
॥ गांभिर्याने धैर्य धरा ॥ न करा चिंता किमपि मातां
संतत मनी विश्वास असुंदे ॥ धृ० ॥

(सर्वजण श्रीजगदंबेला नमन करून घेतात.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ—विराटराजाची कचेरी.)

विराटराजा मंत्रीगणासह काही खासगी उद्दोषोह करित आहेत.
विराट—मंत्री, श्रिय पांडवांना कनबासी होऊन बारा वर्षे प
न काढी, आतां राहिले ते अज्ञानमाने तरे खास कर

उपणामें घालविले पाहिजे. शिव शिव ! एका क्षतामुळे त्याच्या
वर असा दुर्भर प्रसंग ओढवल्यामुळे त्याचा मित्रगण निरुपाय होऊन
बसला आहे. अशा वेळी त्यांना उघडपणाने सहाय्य करावी
तर तो दुष्ट दुरात्मा दुर्योधन आपली पाळेमुळे खणून काढण्या
पेढे प्रणभरही विलंब काढणार नाही. त्या अधमाने पांडवांचे
कावळरंग करव्याला अशा संकटसमयी मुद्दां मागे पुढे पाहिले नाही
म्हणून नाऊबंदकीच्या भस्तराची निव्वळ कमात झाली प्रणाशची
मुक्तावसांत ते कोणत्या तऱ्हेने प्रकट होतील व आपला कावळ
अशा सिद्धीस जाईल, या विषयी त्याचे रात्रंदिवस खल बाळ
जमतात. असो, श्रीकृष्ण पांडवांचा कैवारी असल्यामुळे ते अशा
संकट प्रसंगांतून पार पडतील यांत बिलकुल शंका नाही.

मंत्री—सरकार, परमेश्वर नाचाप्रकारच्या कसोव्या काही
अंगांची कसोटो पाहतो. पांडव वनवासांत आहेत तरी कावळ
वण्यादि बदकसे यथाविधि बाळून लावून प्राण्यांचे अणसंतर्पण
कित्त करू आहेच. कोणीही अनाव येतो, त्याचा आश्रय हा वि
जयचाच. महात्म कोठे जरी भसठे तरी सिद्धिसिद्धी त्यांचे द्वारे
होतीप्रमाणे रत्नसात. - मूर्ख जरी मेघांनी आच्छादित असला तरी
त्यांचे नेत्र थोडेच कधी होणार आहे ? (पडद्याकडे पाहून)
महाराज, हा मुनीमारखा तेजस्वी पुछ इकडे कोण येत आहे ?

(धर्मराज येत आहेत असे पाहून निराश सिंहासनावरून उठून)

विराट—अहाहा ! धन्य, धन्य ! या विभूतीच्या दर्शनाने माझे
होकिन सकल झाले. चरणरजनीं माझे भेदिर पूजित होऊन
महाराज आज कृतार्थ झालो.

पद—(रथीभर जलभारे.)

॥ नेत्रजली पडविले ॥ साते ॥ कपटी ने ॥ सुख कोठे ॥

प्रति भानु उगवला येथें ॥ ६० ॥ महा तपस्वी योगी
गमला यातें पाहुनि मानस माझे आनंदें ये गोते ।
खरण धुलीनें पुनिन केले मत्प्रासादीं करुनि भागमने
अमराधिप दाचिनाथें ॥ ६० ॥

(धर्माला योग्य उत्थापन देतो.)

धै. धर्मराज—राजा, माझ्यासारख्या मर्याद माझ्याचा इतका
आदर करण्याचें काहीं कारण नाही.

विराट—महात्मन ! क्षत्रियांचें मुख्य दैवत अथ ते ब्राह्मण. न
ही करित आहे हे माझे कर्तव्यकर्मच आहे. आज आपण का
हीत धरून आगमन केलेत हे ह्या करून सांगायें. ब्राह्मणासाठीं
हे नंदनाप्रमाणें क्षित्रीया ही प्रभुचरणां माझी सदैव प्रार्थना आहे.

धर्मराज—अहोहा ! राजा विराटा, ब्राह्मणादिषुही तुम्हें
भक्त्युत्कर्षांत बसत असलेली आश्चर्ये पाहून आनंदानें माझें
चित्तकरण उचंबळू लागलें. दाबास, घम्य आहेस तूं ! राजा, अजून
अनेक धर्मराजादि पांडवांच्या नाशिबी बनवास आल्यामुळे आमच्या
परक्यावर असा दुर्धर प्रसंग आला आहे.

पद.

धर्मोत्सवें वृत्त खेळुनि भूपाल ॥ आनंद सेवित होतो
सदाकाल ॥ प्रतिकूल हें दैव जमुनी न दे ताल ॥
जमुनी स्थिती भाषी जहालीच वेताल ॥ ६० ॥

परंतु आजकाल त्यांच्यावर भयकर प्रसंग आल्यामुळे त्या
पारों अधितगण दूरदेशां मिळेल तेथे आश्रय करून कालक्रमाने
शीत आहेत. त्यांचा आश्रय नाहीसा झाल्यामुळे नानाप्रकार
जिं अवलोकन करित आज तुझ्या नगरांत प्रवेश केला. राजा
ही दिगंतरीं शीतें ऐकिलें म्हणून तिच्यापुढें उभरोंदरांत ओढ

तो. आता काही दिवस आपण विस्वास मी तुम्हा आभावी
होई. ज्यावेळेत पांडव सुखांत पडतील तो दिवस केवळ तुम्हा
आता समजू.

विराट—विप्रवरा, मी आपला आश्रित होवें. आपल्यापुढे
अगदी कःपदाय आहे. आर्या, आपण साक्ष्या घरी आने
ने फालकमणा करावी. घमैराज व मी दोन आहोंत असे
आपण समजू नये. धर्मराज, आपले नावाभिधान काय आहे ?

धर्म—राजा, या देहाला कंक असें म्हणतात. राजा, तूं देखीक
तुम्हा धर्मराजाचे प्रतिबिम्ब आहेस. परमात्मा तुम्हे निर
मल करो.

(इतक्यांत वरुण वेद्याने भीमसेन प्रवेश करतो.)

वे० भीमसेन—राजा विराटा, तुम्हा निरंतर जयजयकार असो
देहाचा परामर्श तुम्हा आश्रयानें व्हावा हापून या ठिकाणी आलो
होई. मरेपर्यंत काम सांगवें व पोटभर खायला घालावे. वेतना
कूल गरज नाही. ना पायको ना पोर, ना घरदार, अगदी
कुसेट आहे. धर्मराजा आश्रयानें त्यांचा पाकशाळाधिकारी
होता. पण आता ती कर्मकथा सांगून काय उपयोग ? मला
काळ पकाजें झोवणारा पण दुर्दैवानें आजकल कंदमूल्याक
साह काव्याचे ताशबी आम्यामुळे नानाप्रकारच्या पदूम पदार्थांनी
भुक्तेनं न्याम शालेच्या उदराची कवी तुम्ही करीत जसें मला
ज आहे.

विराट—विप्रवरा, आपले नावाभिधान काय आहे ?
नाल काय ?

भीम०—

पद्.

विराट—राजा, मी तुम्हा आभावी होई.

सुकशिर मत्पाक नृपती ॥ सेवाया अमरपती ॥ मिर
क्या मारीत बसे ॥ आस धरुनी मोहे ॥ ध्रु० ॥ जरी
भीम पार्थ मकुल ॥ द्रौपदी सहदेव विकल ॥ उपवासे
दिमचर्या कडित असतील पाहे ॥ ध्रु० ॥ धनि झाले
धनधासी ॥ ह्यधुनी मी परवेरी ॥ हतमागी मज
समान कोणि जगति मोहे ॥ ध्रु० ॥

विराटा, सोमप्रत पृथ्वीवर महान अर्धवर्षण पळव्यासुळे धर्मराज
राजारी आश्रितजन तुझ्या नगरासंनिध उतरले आहेत. राजा, दिना
मालन करणे येतच पुरुषार्थ आहे. शिवाय माझ्या अंणी एक अमरपती
कला आहे ती कोणती हे कंकभटजी सांगतील. आत्मस्तुति कर
विषयी निरर्थ होय. भटजी, आपण मला कार. दिवसांपासून जो
वत आहात, यासाठी राजापुढे माझे सरे गुण काय आहेत हे
कळत कथन करावे. नाही पेटते "याचको याचकर ह्या भा
वत गुणरायते" असे कराल क्षण मीति वाढते. राग मी
जका. ब्राह्मण भत्तरी असतात क्षण ओघाला आले तसे बोलले.

धर्मराज—(मनां आपल्याशी हासून) बहादुरांने बतका
कधी बमालुम बडविली. (उचक) बल्ला, तुझ्या सारख्या
आश्रय देण्याला समर्थ असा भूतलावर एवढा विराट राजा
विसतो. राजा, तुझ्या शिफारशीने जर एखाद्या गरीबाचे का
साधत आहे तर त्यांत खरं सांगायला माझे काय जाते ? राजा,
बल्लव पाकनिपुण तर आहेत, परंतु—

पद.

॥ बल्लव मज्ज असे बलसागर मज्ज राजासी झुज करी
केसरि रीत भयंकर शार्कुल सहज रगडिनो हा न
केसरी ॥ धर्म भीम फिरिटी सहदेवा नकुलासि वि

बहु होना मूषरी ॥ सांप्रत भूवरि कालचक्र है पुस्तक
हालें यांस खरोखरी ॥ ४० ॥

बिराट—बाह्या ! मी महा भायबान बाबून हैं मानवरूपी
स्व मसा साभलं. असो बाबूना, मी तुझी मुख्य पाकशास्त्र
पकना करितों. बाह्याल तें खा पी स्वस्थ ऐस. मी सांगेन त्या
विषयी माझा साजगी स्वैपाक करीत जा, आणखी खुशाल माझ
आखेन कसरत करून ऐस. तुला कोणत्याही गोष्टीची कमतरता
किणार नाही.

भीमसेन—(मोठ्याने ओरडून) भगवान श्रीकृष्णपरमात्मा
आपले सर्व कल्याण करो. (बसतो.)

(इमकथोन बृहज्जेच्या नेवानें अर्जुन प्रवेश करतो.)

धोपदार—(हात जोडून) महाराज, अत्यंत स्वरूपवान असे
हरिश्चंद्राची एक नदी आपल्या दर्शनाची इच्छा धरून द्वारासंनिध उभी
आहे. आम्हा होईल तर घेऊन येतो.

भीमसेन—राजा, धर्मराजाच्या आश्रितांचें आज तुझ्या घरा
जवळ कुठलें दानायचें

बिराट—बळवा, कोही हरकत नाही. धर्मराजाच्या आश्रित
जाला आश्रय देणें हें माझें कर्तव्यकर्मच आहे. जा द्वारापासा, तिच्या
आदरपूर्वक आल पाठवून दे.

(बृहज्जेच्या नेवानें अर्जुन प्रवेश करतो.)

अर्जुन—(राजाला आदरपूर्वक प्रणाम करून) राजा, तुम्हा
आगतरी कोर्ति ऐकून मी आसमन केले आहे. सांप्रत अर्वाक
पक्षाक उत्तरप्रान्त पक्ष्यामुळे पोटाची होऊन तुम्हा चरणी धात
मितीची आहे. आतां या तपस आश्रय देणें न देणें तुम्हा मज्जीक
समर्थन आहे. मज्जे मुख्य मज्जे अनोरथन आसल्याने, पण पोसाक

आर्णवपुः कोणाचेही भग स्वस्थ नसल्यावर माझ्या तारका
पक्षा कोण करणार ?

विराट्—तुझे नांव काय व तू कोणत्या कलेंत प्रवीण आहे ?

अर्जुन—राजा, मला बृहन्नडा असें ज्ञानात, मी काय काय
आजतें हें ऐकून घेऊन आश्रय घ्यावा अशी प्रार्थना आहे.

॥ पद्य ॥

सुंदर गायन नर्तन वादन करुनि सदा नृपनाथ पांशु
कुलांत मांडत होतो ॥ बहुविध सुखोप भोगुनि नृप
॥ ध्रु० ॥ पारि दुर्दैव निर्धन झाले धनि माझे अगतो
यास्तव हताश होऊनि फिरतें ॥ हे भज सहस्रस्य सार
ह नृपते ॥ ध्रु० ॥

विराट्—बृहन्ने, माझी कन्या उत्तरा हिला तू नर्तन, वा
न वादन, या कला शिकवून सुखाल रहा. कोणत्याही गोष्टी
तुला वाण पडणार नाही. जलाशय ओत पडल्यावर त्यातील का
सुकून जाणें हें रास्तच होय.

(द्वारपाल प्रवेश करतो.)

द्वारपाल—सरकार, एक चाबूकस्वार व गोपाल आपल्या
जागी वाट पहात बाहेर उभे आहेत. या उभर सरकारची मर्जी
सेल तर घेऊन येतों.

विराट्—द्वारपाला, आज दरबार भगदी खुला आहे. कोणाक
ही येण्यात्म अडचळ कळू नकोस. जा, त्यांना आत लावून दे.

(नकुल व सहदेव प्रवेश करितात.)

नकुल—राजा, स्वदेशी अंघोर दुष्काळ पडल्यामुळे हिरण्या
पुरणाकडे अशी भुकेलेली जनावरं धांव घेतात तद्गत या तु
आसकाल त्यांचे प्रवेश करून आश्रयार्थी होऊन येत

जाहोंत. रिक्तमंडकडेपणानें उगांच पोटासाठी हुस-न्याला खांस
 तों कांही तरी मधाशक्ति सेवाधर्मानें पोटा भरावें एवढीच इच्छा
 आहे.

विराट—(नकुलसोडून) अंगी कांही पुण असेल तें
 योग्यतेनुसार आग्रह देण्यास हा विराट मागेपुढें पहाणार नाही
 आपलें नामाभिधान काय आहे ?

नकुल—राजा, या दाम्ताला प्रथिक असें झणतात. धोधमेरास
 संपत बनवारी माझ्यासुद्धें माझ्यासारखे हुली अर्थात खडतर देणें
 प्रथिकसोडून दिवस कंठरीत आहेत. असो.

॥ पद ॥

॥ अश्व परिक्षेत निपुण मी असे नृपाला ॥ होत्या कीं
 अश्वरिण्या नृपति अश्वशाळा ॥ ५० ॥ तुरंगांसी वि-
 विधगती नित्य शिकवुनी ॥ प्रविण तया करुनि नृपा-
 धर्मानें फेंकुनी ॥ सहजपणें देतों मी ही कला जमी ॥
 शिकलों मी परि विनाश काल पातला ॥ ५० ॥

विराट—प्रथिका, तुझ्यासारख्या अप्रतिम गुभी मनुष्याची
 ही अनायासें प्राप्ति झाली हे माझे मोठे भाग्य-होय. जा, आज
 मी तुझें माझ्या अश्वशाळा तुझ्या स्वाधीन केला आहेत. सुखेने
 कर्मकरणा-कर्मन ऐस. (सहदेवास उद्देशून) कर, तूं कोणता उद्योग
 करून आला आहेस ?

सहदेव—(आदरपूर्वक) राजन ! या देशाला तंतिपाल अ-
 णतात, संप्रत माझ्या देशांत दुष्काल पडल्यामुद्धें हजारों जनाव-
 णपट मरत आहेत. वृक्षला सुकून जाऊन नद्यादि जलाशय
 सडे उणळणीत पडले. कंदमूलांवर आजपर्वत वसावसा निर्वाह केला
 तरी देशाला अन्नाधाना-कल्पवृक्ष पुरव्यार ? माझा कळकळी भाव

हा साली आहे. तेव्हा अशा वेळीं सदय अंतःकरणानें आपण वित्यास मनाच्या मुखांत अमृत पदत्यासारखें होईल. माझे घनी जगवासी होऊन कुटें भटकत आहेत याचा मला मुलींच मागणूच लागत नाही. मुद्देबानें ते असते तर मुखांतिल प्राप्त मला वेते पण बलदगर बुद्धेतामुळे त्यांचा मला कुठेही ठिकाण लागत नसल्यामुळे मोटाशी सैरावैरा पांजत मुटलेल्या भिकाऱ्यांच्या झुडीत मी प्रवेश केला. राजनगराच्या बाह्य प्रदेशीं उतरलेल्या दीनांतां आश्रय देऊन अशी तरी सेवा ह्या दासांच्या हातून बडावी अशी इच्छा आहे.

पद.

॥ जनावर्ताचें पालन मीं ॥ उत्तम परिचें करुनी होतो
 भीधर्माच्या सुखधामीं ॥ गौशालेचा होतो स्वामी ॥
 मत गोष्टीचें वैभव कार्मीं ॥ येत नसे ॥ कधीही नृपतेा
 म्हणुनी मज ते ॥ बहु गांजितसे ॥ आश्रय तव खरजा
 सर्गीं देई नृपाला मज नामी ॥ छ० ॥

विशद—(आनंदानें) अहाहा ! कधीही प्राप्त न होणारी अशी आश्रयास मानवरानें मला आज लाभल्यामुळे साक्षा आनंद गगनास जागवनासा झाला आहे. आर्या कंका, बह्मा, बृहस्पदे, धंधिका, तैत्तिपाला, या विशदाच्या घरीं सुखानें कालकमेणा करावी. (संभ्रांति निश्चल) मंत्री, या सर्वांची प्रवस्था याचत्या प्रकारें ठेक.—

पद.

करुं नका अपमान ॥ राजाधित जन मत्सरि भसती ॥
 कवडीचें नच यांना हान ॥ भु० ॥ परदेशांतिल दान
 जमांला ॥ सत्रेमें या सन्मानाला ॥ सुजनीं जन ते मधि
 ताला ॥ गमती सौख्यनिधान ॥ भु० ॥ अजातशत्रूचे
 भाषित मत ॥ प्रज्ज मज्झिमीं तव पावताथ ॥ आ

सुखन करी तयाला ॥ देहन कधीं जिमदानं ॥ भु० ॥

भगवान्, ही माझी सदबुद्धी निरंतर कसयम राख व दीनाचें दुःख निवारण करण्याचे कामी हा देह निरंतर जिजो होव तुझ्या वरणा अक्षय प्राप्तीना आहे.

धर्मराज—अशा सदयांतःकरणी नरणेकाल दीनदयावन भवत कधीं तरी विसरेल का ? जगदीश्वर—

पद.

॥ देवा यद् नृपतीर्ज्ञां विरसुखसांती वे ॥ सहकुटुंब या
सहपरिवारें अक्षय सौख्यानंद वे ॥ भु० ॥ न्यायनीती
धर्माचा जणुं पुतळा विलसे यमुमती वरणी ॥ सदया-
तःकरणाचा नृपती ॥ संतति संपत्ती सुख भूखरणी ॥
भोगो हा सर्वकाल ॥ इच्छापूर्ति हो हरि धरवे ॥ भु० ॥

प्रवेश ३ रा.

विष्कंभक.

(सुदोषेची दासी निपुणिका.)

निपुणिका—या विराट नगरीत शेकडो बीपुरुष हमेशा राख
संभालाई देतात पण आज दरबारांत आलेले तेजस्वी चार पुरुष
माझ्याबरोबर आलेली जी यांना पाहिल्यापासून नानाप्रकारच्या
विनयांत रागींनीं मन कसें गोघकून गेलं आहे. अज्ञातकाम परिप
करण्याकरितां पंचपांडव द्रौपदीसह सुप्त वेशांत तर आले नसतील
ना ? (कोही वेळ विचार करून) छे ! ते इकडे कसवे देतात
जे बायकांचें मन मोठें संशयी. कारण नसलीं उगीच उठाईव का
जावी त्यांना संकयच. स्वस्थ बसून मनसुराव सुप्त मोगभावा
तलाधारकां उपलब्धी ना पोरीचीं कधीं तरी पंचपांडव !

संघात मिराजी भाटक

नाहीं, नाही नाहीं ते तर्क मनांत सदासर्वकाळ संशयांत असावयाचे. असो. राणीसाहेबांची उठण्याची वेळ झाली. त्या आज श्री-जगदंबेच्या दर्शनासाठीं सायंकाळीं जावयाच्या आहेत. तेव्हां आपण आपल्या कमाला जावं हें बरं. या नवीन आलेल्या परदेशी वनि-तेला राणीसाहेब ठेवून घेतील तर फारच चांगलं होईल. विधात्यानें तिची प्रतिभा चढविण्यांत फारच कुशलता खर्च केली आहे. पण तुजें बापुजें त्याच्या सर्वसांपरि नाइछाज झाला आहे. पुढे राणीसाहेब तिच्या दासी देखील प्रीतणार नाहीत. पण ह्या आहोना जात्या-वले रडतास व सुपातलें हांसतान तशांतली गत. (जाते.)

(विष्कंभक झाला.)

(मुद्देच्या राणी व तिच्या दासी बसल्या आहेत, एकीकडे

अधोवदन करून झोपडी उभी आहे असा प्रवेश.)

मुद्देच्या—निपुणिके, आजकाल तुझे बित्त ठिकाणावर नाहीतें दिभतें. मोतियाच्या व जाईच्या वेण्या मला आणडतात झणून तुला सांगितलें होतेंना ? मग सटवे या सोनचाफ्याच्या वेण्या कशाक्या आणव्यास ? सांगतें एक नि करते दुसरेच. अशी विरंगाई नाही हो माझ्या कामास पडायची ? आतां ताकीद देऊन ठेवते. बापुजें जर कां टाळाटाळ करतील तर पाटीवर खांद्याचे फटकारे मागून विरेंड करीन. मेलें बोडसं काम तें देखील तुझ्या हातून होत नाहींना ? खुशाल वसून साणारीं माणसं आळशीच असावयाचीं. जा आतांच्या आतां माळयाकडे आणखी जाईच्या वेण्या व मोतियाचे गजरे घेऊन ये. मांज जरा, बकुळे तूच जा आणखी सांगितल्याप्रमाणें वेण्या व गजरे घेऊन ये. जगदंबेच्या दर्शनाला मज जांकर जायचें आहे.

बकुलिका—जी ताईसाहेब. (जाते.)

सुवेण्या—(शीपचीस जेहेन) बाई, तुम्ही अशा कां दिसतां ? परमेश्वरनें असला कसला दुर्घर प्रसंग तुमच्यावर आणला आहे ! आम्हीही हें कोणता उद्देश धरून तुम्ही आला आहांत !

शीपची—(दुःखाचा सुस्कारा टाकून) राणीसाहेब, माझी कमी कथा मोठी विलक्षण आहे; ती ऐकून आपल्याला उत्तम शोक भासू होईल. आतां थोडक्यांत मी आपली कथा निवेदन करिते. मी शंभर वर्षी आहे. पण माझ्या पतीला कोणी महात्म्यानें शाप दिल्यामुळे वायव्य ते गुप्त झाले आहेत. पण मी दुर्दैवी झाल्याच असा प्रसंग मज्जर येऊन भूतलावर मी फिरत आहे. पुत्रावांचून शिवा कसा दीन होतात हें पाहून तरी मला आश्चर्य वाढी. माझे पती ज्याज्या एक वर्षानें शापमुक्त होणार आहेत तोपर्यंत मला आश्चर्य दिव्यास अनाथ अवस्थेवर मोठे उपकार होतोल. एकटी हुकटी असा वेळीं जाऊं तरी कुठें ? शिवांना जास्त भीति. कुठें जाईल झटकें तर सोय नाही. पुरुषांची गोष्ट वेगळी. पण माझ्यासारख्या याकडें संपन्न शिवेला ठेवून वेण्यास सर्व लोक कबरतात झालून आपल्या चरणां धांव घेतली आहे.

सुवेण्या—(शीपचीकडे न्याहाळून पाहून) अहाहा ! हिच्या अस्वस्थि सौंदर्यापुढे मला मान सारवाच घातली पाहिजे. काय ही शरीराची जेवण, व काय हें तेज. हरिश्चंद्राप्रमाणे चंचल व पाण्यादार डोळे. चाफेकडीप्रमाणे सरळ नासिका, कुंद कळपाप्रमाणे होंगे असे कितावरी बघून कळू ? मी श्री आहे झणून, नाहारेकांवर कां पुढ्य असते तर यावेळीं माझी काय स्थिति झाली असती हें एक कवीच जाणे. अशा वेळीं या जीला पदरां ठेवून, धेंधें मोस्य कां पण पुढें मागे कळेंच पदरांत बांधि, जोडून वेण्यासमोरनें कां

॥ पद ॥

॥ लोण्याची सधत पहा आपत नसे युवति जना ॥ म-
त्सर हा प्रखर असे सैन पडुन देई मना ॥ ध्रु० ॥ अभि-
नव मधु लोलुपदा झमरापरि नर असती ॥ एकस्थालि
कशि नव हे प्रेमार्पण हें करिती ॥ नित्य नव्या यांस
पहा आवडती प्रिय युवती ॥ टाकिल मंकीत कळी
पतिमानस ही ललना ॥ ध्रु० ॥

(आपल्याशी) सोन्याची सुरी पण उरी कां झूपसून घ्यायची?
नकोग बाई, विकतच भांडण घेऊन मग रडत बसण्यापेक्षा आतांच
अपेक्षे देऊन मोठ्ठं न्हावं हें बरं नव्हे कां ? (उपर) बाई,
तुमच्या एकंदर स्थितीवरून मी आपल्या पदरी तुझाला ठेवून
घ्यावं अशा माझी योग्यता नाही, 'याला माझा नव्हताच आहे.

द्वीपद्वी—(स्वगत) ही बायको विलक्षण संशयी दिसते.
मला पाहिल्यानंतर ज्या पक्षी ही चकित झाली त्या पक्षी हिच्या
मनांत संशयाने पूर्ण कळोळ करून टाकल्यासारखे दिसते. मेळी बाव-
ळांची जात मत्सरी खरीच. भोकेळ्या मनाची बायको या जगांत
एकादाच सांपडला तर नकळे. आणखी ज्या बायकांचं मन पति-
विषयी संशयीत असतं त्या बायका मोठ्याच तऱ्हेवाईक असतात.
असो. आपल्याला गोड बोलून कार्यभाग कसा तरी साधला पाहिजे.
(उपर) राणीसाहेब, मी तर सर्व भिस्त आपणावर ठेवून इतं आर्षं
आहे. माझी निराशा न करितां आश्रय देऊन बरणाजवळ ठेवून
घ्याल अशी आशा आहे. नेकडों दासीजन आपल्या सेवेत तत्पर
आहित त्यांतच या अभागिनीला ठेवून घ्यावी हेंच पदर पसल
सांगणे आहे. भकते सलते तर्क विनाकारण वेळं नका.

पद.

अभि संसृज्य हा भरितां कां ॥ भाग्यवंत भूयसिची दाका

मिःसंशय मज देइल धारा ॥ परि आशांकुर करपला
अरा ॥ माऊं कुणा मी हाका ॥ ध्रु० ॥ कृपा कोनी
बुःख निवारा ॥ पदरीं घेउनि या आघारा ॥ दीन
युवतिच्या ध्या कैवारा ॥ सोडनी घापी शंका ॥ ध्रु० ॥

सुदेष्णा—गडे निपुणिके, आमच्या सारख्यांच्या परी हिना
समंगम कसा ग होणार ? प्रत्यक्ष भुरांगनांना लाजविणारी ही ली
हिला मी कसला आशय घावा ? मला असे वाटते, कांही तरी
शुभ समलत योजत हथे आली असावी खास. हिने आपली सर्व हकि
कत सांगितली यावरून माझा संशय जास्तच बुद्धिगत होऊं लागला
आहे. तारलेला सोन्याचा गोळा खालमडक व मनोहारक वडन विसरी
खरा, पण त्याला हातां धरणं मूर्खपणा नव्हेका ? शिवाय निकडकी
स्थिति दुखा छळक आहेत ? (निपुणिकेच्या कानांत कांही मांमि
तल्याप्रमाणे करून) मग तूच सांग बरं हिता पदरीं टेवून घेतल्याने
ही कधीना कधी नाक ठेंबायला कर्मा करणार नाही. शिवाय अंजी
जी स्वामावक मोहनीअर्वाकी सामुघी असते त्याच्यापेक्षा किती
तरी पटोने हिच्या अंजी वसत असेल !

पद.

मज्झुनि ही शतपटिने सुंदर दिखते रमणी ॥ शुष्क
तुणासजिध कां ठेविल वन्हील कुणी ॥ भति संतज
वरुनि दिसे नयनातें हीरकणी. ॥ परि प्राणा हरण
करिल उदरीं जातांच सणी ॥ पतिमानस तहिन
ही टाकिल करुमी तरुणी ॥ मग मजला वा भुवनी
सांग गडे कीज गणी ॥ ध्रु० ॥

निपुणिका—(लग्नत) कोणी कां होईना, प्रत्येकजण आपले
हित पहात असतो. शरीरालाच मूळकाय ही मोठ वीही कोटी नवी

संगीत सैरंघी नाटक.

ही चतुरिका हां हां म्हणतां महाराजांना अंकित करून घेऊन आपल्या राह बसवायला कमी करणार नाही. अर्थात् प्यावाचा फर्जी होण्याला कितीसा वेळ लागणार ! ही आमच्या राणीसाहेबांवर नक्षा ठेवायला जातं मंशय नकोच. असो, एखाद्याचं कन्याण करायला आपलं कथं जातं ! (उपड) राणीसाहेब, आपण उगीच भलते सद्धते संशय घेऊं नका. मग आम्ही कशाला आहोंत ! हिचं मख दिसण्याची मारामाई मग मुख कोठून दिसणार ! अनाथ आहे प्या जवळ ठेवून. ओहो पाण्याजवळ कमळं ही असावयाची.

सुदेष्णा—तुं दणतेस दणूनच हिला कथळ ठेवून प्यानीची पादते. नाहीपेक्षा मग पहा बरं ? तुं राहणील नामानिराळी आणि फांत लागेल माझ्या गळथारी. असें होईल कदाचित. बाई तुमचें भाव काय ? आकषीं मी रासाजनीत ठेवून घेतलं तर तुम्हां कामं काय करणार ?

श्रीपदी—राणीसाहेब, माझं नांव सैरंघी. मी पूर्वी सत्यभामेशी वेणोफणी करून असें. पुढें सत्यभामा राणीसाहेबांकडून निघून श्रीपदी-बाईच्या आश्रयाला राहिले; परंतु तू पांडव श्रीपदीसह वनवासला गेल्यामुळे मी निराश्रित झालें आहे. उच्छिष्ट सेंबन, व परपादसेवन या दोन गोष्टी अगदीं वर्ज्य आहेत. माझ्या अभिलाषाची कोणी इच्छा करिल तर गुप्तवेष्टानें असलेलें माझे पती तन्काळ त्याचा प्राण घेतील. याच काय त्या माझ्या मुख्य अटी आहेत. बाकी हवी ती कामगिरी सर्वा, ही दासी करण्याला तयार आहे.

सुदेष्णा—(आपल्याशीं) बरं झालं बाई. माझ्या आतां जिवांत जीव आला. (उपड) तर मग शुशाल माझी वेणोफणी करून घे रहा. आतां तुम्हांला माझ्या परीं कोणत्याही गोष्टीची कमतरती पडणार नाही. माझ्या संवासाचे तुम्हां निर्मूलन केलंत दणूनच तुम्हां

मी आनंदानें पदरी ठेवून घेतें. बाई, तुझीच विचार करून पद्दा. माझ्यासारखा तुझाला अनुभव नसेल, तरी पण बहुतेक स्त्रियांना या गोष्टीचा अनुभव येऊन चुकतो. अशा गोष्टीनं जगांत महाज्वर अनर्थ पडून कुटूंब फलहाने रात्रेच्या रात्रे उड्या पडली आहेत. झालून बाई भीति वाटत होती. आतां सुशाल रहा, फार काय सांगूं ! मी एक पळभर मुदा तुला विसंबणार नाही. तुझ्या अटी मला कबूल आहेत. जा, स्नान कर आणि थोडकें. काही खाऊन दे. थोडागड-केच्या दर्शनासाठीं तुला देखील घेऊन जाईन.

निपुणिका—राणीसरकार, आपल्या शिलाला योग्य तेच आपण केले. श्रीमंत जर गरिबांचे उपयोगी न पडतील तर गरीब अनाथांचे संशोधन तरी कसं व्हावं ? बाई, चला लोंकर, आटपा लोंकर.

प्रीपदी—चला तुझी पुढे व्हा. मी आलेच पाहोपाठ.

(सुदेष्णा व निपुणिका जातात.)

भगवान् सर्वमूर्धरमणा, गोपालकृष्णा, प्रसंगविशेषी दीन भगिनीची सत्ता संरक्षण केली आहेस तरीच पुढें कर, एवढीच तुझ्या यादी आवाळणी मागतें.

पद.

अनाथनाथा रुक्मिणिकांतार ॥ करुणधना आनंद-
निधाना ॥ विसंभूं नको दीनं भगिनीला तव चरणांभुजि
हीच मार्थना ॥ कर्मगती पुढती मती कुंठिन हाऊन
गेल्यावरती ॥ विसरुनि जाई मनुज भूवरी निमुटपणें
सोमुनि अवमाना ॥ धीगोर्ध्वा ॥ सौख्यानंदा ॥ दे
नव छंदा ॥ भवमयभंगा ॥ हे धीरंगा ॥ संकट घारी ॥
ताप निवारी ॥ श्रीहनि सडकरी ॥ दे वरदाना ॥ धु० ॥

अंक १ ला समाप्त.

अंक २ रा.

(कीचक बहिर्गच्छा भेटीस आला आहे, दासदासी सेवित हजार आहेत, असा प्रवेश.)

सुदेष्णा—(सैरंगीस उद्देशून) सैरंगी, तुझी कुसळता पाहून मी अगदी चकांत झाले आहे. अशी सर्वगुणसंपन्न की भूतलाकडु दुसरीकडे असेल असे मला वाटत नाही; जो जो तुझा सहवास मला जास्त होऊ लागला आहे तो तो तुझे सद्गुण मला जास्तच भावून लागले आहेत. टापटिप, पदार्थ वनविष्णूची शैली असा किती तरी गोष्टी सांगू ! उचडच आहे; सत्यमाया, रुक्मिणी, हीपदी यांच्या सहवासांत असलेली भाणसं चतुर असायचीच.

सैरंगी—हत्की प्रशंसा करण्यासारखे गुण माझ्या अंगात सुर्व्वच नाहीत. उगीच आपली प्रशंसा करतां इनकेंच, मोठ्या मनाची भाणसें अवगुण असल्या तरी गुण समजून सेवकांना उत्तेजन देतातच.

कीचक—(सैरंगीकडे न्याहाळून पाहून) (स्वगत) • ना रमणांचा सुखचंभ्या पाहून माझे अंतःकरण प्रेमाने उचंबळू लागले. हिने आपल्या नेत्रकटाक्षाने मला विन्हळ केले, असले हें अग्रसिम कीरून माझ्या भगिनीने आपल्या सहवासांत कधी ठेवणं कोण जाणे !

॥ नेत्र दिपती रम्य युवती वधुनी कां असे ॥ सौंदर्यमिनि सम कामिनी चाकित करितसे ॥ ध्रु० ॥ ही सुवती ॥ हरनि मती ॥ घेई किती ॥ महिचरती ॥ स्वर्गाहुनि अप्सराच उतरली असे ॥ शशिवदना ॥ प्रिय ललना ॥ अचलोकुनि अधिर मना ॥ मदनघारे शरीर पहा वदून करितसे ॥ ध्रु० ॥

धुबिताला बहुलाभाचें भरलेलें पात्र पाहून जसा आनंद होतो तिला स्वातिषन वर्षावाकारिता अतः सासल्या चातक पक्षाची जशी अवस्था होते त्याप्रमाणे या मोहिनीने मला मेलव टाकलें आहे.

सुदेष्णा—(कीचकाची स्थिति पाहून) भाऊरीया, तूं एकदां एकी असा बेहोश काय झालास ? असलें असला कोणता दुःख तुला पीडा देत आहे मला सांग, अरे तुझी बहिण राजाची पहराणी असून तूं साक्षिंत काय झालून होतोस ? मला सांग, काय पाहिजे ती कस्तु मिल्हारी असतां तूं मीन धरतोस हें चांगलें का ?

कीचक—तार्हे, माझे दुःख उचढ सांगण्याप्रमाणे नाही. त्याप्रमाणे एकंतदासच पाहिजे. या जवळ असलेल्या दासीजनांना आज्ञा सांग मग मी सांगेन.

सुदेष्णा—वरें तर तुझ्या मर्जाप्रमाणेंच होऊंते. निपुणिके झुंजे, सैरंगी, तुझी जरासा बाहेर जा, कांहीं जरूर पडेल तर हांक मारीन.

(दासी जातात.)

सांग आतां दुःखाचें कारण.

कीचक—तार्हे, क्षणविरहित आकाशप्रमाणे हा तुझा महाभागही निस्तेज होऊन गेला. मला सांगावला शरम वाटले पण बांध त्याबांधून राहिल नाहीं. सैरंगीसारखें खोल राहून माझ्यासारख्या मजबूतनसपनाला कां बरे नाहीं मोह दप्पस होणार ? ही जर मला प्राप्त केल्य न देशील तर परमेश्वरसाक्ष या कुडकित कोहीं प्राय राहणें नाहीं. हिने आपल्या नेत्रकटाक्षानें मला विव्धल केलें. अशा कवळ झेलेला तूं आपली दासी केलीस त्यापेक्षा माझ्यासारख्या मजबूतनसपनाच्या पदरी बांधली असलीस तर उभयतांचे कवळाल नसतें.

काले ? ताई, अस्तां मात्र माझ्यानें सुखीच धीर'भरतत नाही ! एक तर ती शुभातना भला प्राप्त करून दे नाही तर ही कव्हार माझ्या उरांत भोंसकून माझे पंचप्राण तरी घे.

सुनेष्वा -- भाऊराया, असं देव्यासारखं काय करतोस ? ती दिव्यामांत दासी आहे पण मी देखील तिची दासी शोभणार नाही एवढी तिची योग्यता आहे. उगीच भल्ल्यासल्ल्या नादांत पडूं नकोस. अरे, बनि गंधर्व असून शुभरूपाने त्यांचा तिच्यावर पहारा आहे. तिच्यावर कोणी नुसता स्पर्श केला तर त्यांची जखून राखरांगोळी होईल. बिनाकारण तुला आगीत उडी घालण्याची दुष्टबुद्धि सुचली. भल्ल्या सल्ल्या भानगडाला सी पडेन तर माझी उगीच वेअळू होईल.

कीचक -- ताई, माझ्या प्राणापेक्षा तुझा अर्धू तुला जास्त वाटतोना ? अग या भावणाने माझा आशांकूर का दरब करतोस ? उगीच भीतीचें अवडंबर धालत माझे मन दुखावितोस हें चांगलं का ? अग खबपाक तयार असून तो अर सुखी पडत नाही तर त्या स्वरंजकाचा व साणाराचा काम उपयोग. मी छुरणीला लागून इहलोक सोडून देत्यावर तुला आनंद होईल का ? अग हिऱ्याला कोंबणाची जेव करून दे.

॥ पद ॥

॥ नलमळ मज लागुनि मन सतत जळतसे ॥ तिल्लभरही
चैन नसे करूं तरी कसे ॥ धु० ॥ आशेन द्रव्येन पान
धान ॥ नलगे मज मान पान ॥ स्मर खल मज देह
ताप ॥ म्हणुनी मन करि विलाप ॥ बंधुची लाज मनी ॥
राहुंदे तुज प्रियमणिनी ॥ प्राणदान मजसि देव वि-
मंती ही ॥ धु० ॥

अग तिमि दुष्क व मला दुख वांत काम अर्थ !

सुदेष्णा—कीचक, तुझे अनहित कराने अशी गोष्ट माझ्या स्वप्नांत तरी येईल का ? अरे, तुझी आशा मृगजलासमान आहे. मृगजलाला पाहून कोणाची तरी तहान भागेल का ? लहान तोंडी मोठा घास घेणे बांगलं नव्हे. योग्यायोग्यतेचा विचार पाहून मग जे करणे ते कर, विसर्तु हंसाचेच सेवन करावेत. आणखी मुख्य गोष्ट तुला सांगते ती नीट ऐक—

॥ पद ॥

॥ सूरि सोन्याची ॥ भेदील उरातें साखी ॥ झार
जलोद्भव सेंधव जरि तें ॥ परि जल त्या नाहीं क-
रितें ॥ तत्त्व हें मना काय शिकवितें ॥ परनारीची ॥
लालसा नसे सौख्याची ॥ झु० ॥ पतंग जैसा क्षीपा-
घरती ॥ उडी घालुनी मरतो अंती ॥ त्यापरि होइल
गति तव जगती ॥ उगिच मरणाची ॥ कां इच्छा
धरिसि फुकाची ॥ झु० ॥

कीचक—तार्क्ष, मला वाटते तुला भिकेचे दोहाडे आठवले. जग तुला पती त्या बातकीवर ससाण्यासारखी झडप घालील त्या भिकेसा तुझे दोळे उघडतील. अद्याप तू भ्रमांत आहेस; नीट विचार कर, हातांताल बाण निघून गेल्यावर मग प्राण म्याकुळ सात्त्यावर उपयोग काय ? सोणतो ते आतां तरी ऐकून घे.

॥ पद ॥

॥ दासीचीं लुगडीं चुबुनी भगिनी तूं राहसी मूबरी ॥
बाची भीति पहा मला अलिशाय ने वाटते अंतरी ॥
मिष्टांचें तुजला कधीं न मिलनी त्याचा शिळ्या माकरी ॥
राणीची बटकीच होशिल पहा मिथ्या नव्हे बैलरी ॥
भग मठाही नाहीं दुलाही नाहीं घाल कुण्याला, अशी स्थि

संगीत सैरंगी गायक.

होऊन रडत बसलील. (स्वगत) आतां उलटा फांसा झाल्यावाचून का मक्का कार्यभाग तडीला जाणार आहे ?

सुदेष्णा—(स्वगत) याचे प्राणपणे मला एकपरी खरे वाटते. हा क्षणतो त्याप्रमाणे पुढे मागे माझी अवस्था होण्याचा संभव आहे खरा. तेव्हा परस्पर गळ्यांत घोरपट अडकावून घावी हे यावेळी योग्य दिसते. या पुढ्याचा विश्वास कुणी धरवा ? नकोच आहे. आगोदर स्वार्थे अणि मग परमार्थ. (उघड) बंधुराया, तुझ्या हितसाठी चार उपदेशाच्या गोष्टी तिला सांगून मी काहीतरी निर्भ्रान्तिने तिला तुझ्या महालांत पाठवून देते. मग तुला काय वाटेल ते कर. उगीच माझ्या मायी तुझे अभिप्राय नकोत.

कथिक—अहाहा ! ताई, तुझ्या अमृतरुपा वाणीने माझ्या देहात प्राण संचार करू लागला. आतां मी जातो. 'तू' असेल तितका अकल खर्च करून तिचे मन घळीव न तावडतोच मंदिरांत पाठवून दे. मी अगदी जप्यत तयारी करून खातकाप्रमाणे तिची मार्गप्रतिक्षा करात बसतो.

पद.

॥ वेड मला लाचियलें सैरंगीने ॥ कमाल केली चिरंजीने ॥ अति सुमनोंदर सुंदर ललना ॥ मचिस्त रमवोनी ॥ वेदल जिंकोनी ॥ हृदय वेधिलें पहा तिने ॥ ध्रु० ॥

(असें झणून जातो.) (सुदेष्णा प्रवेश करते.)

सुदेष्णा—(विचार करून) कोणत्या प्रकारे सैरंगीचे मन घळवावे हे काही मुचत नाही. ती बायको मोठी खेचीर मनस्वी दिसते. आतां मी अंतर्भासी पुष्कट मनाचे मांडे खाते तरी तिलाचो डाक तिचे शिजेस की नाही याची बाबदाख, उपरांत

आहे. तिलाभोहनी परण्यामारखं आमच्या बाळ्यांत एकतारी मनुष्य आहे का ? सुरम्य वस्तुंदर कुसपाचें मन जातें पण सुसपाचें मन कुसपावर कसं जाणार ? तेव्हां एका गोष्टीचा उलगडा झालाच. ती मोठीच बतुर, दाहाणी, माझा मनलब् ती तेव्हाच ओळखील, सुतानें स्वर्गाला जाणारी ही बायको माझ्या मोहजालांत गुंतण्याचें नांवच नको. असो, खडा थाकून पडला. लागला तर ठीकच. नाही पेशां मग काय होईल तें होईल. कोण आहे म तिकडे ? निपु-
णिके, अग निपुणिके. (निपुणिका प्रवेश करते.)

निपुणिके, सैरंध्रीला इकडे पाठवून दे आपला तू जरा बाहेरच येस.

निपुणिका—आज्ञा ताईसाहेब. (जाते.) (सैरंध्री येते).

सुदेष्णा—बाई सैरंध्री, आलीस, ये बस अशी जवळ; हें महा, तुझी मला अतिशय कीव येते, तुझ्यामारल्या मनमोहिनावर बुदैवाचें अशा दास्यत्वांत दिवस घालविण्याचें आज्ञासुद्धें मेळ्या का काळ्याचा मला अतिशय संताप झाला आहे. पण काय करूं ? होईल तेवढे शक्तीनुसार तुझें बरें करणें एवढेंच माझ्या हातीं आहे. ईश्वर तुला लोंकर सुखाचें दिवस दाखवी द्याणजे झालं.

सैरंध्री—(स्वगत) काळसरिणी, तुझ्या गोंड गोंड भावणाचा अंतर्लक्ष मला पूर्णपणें कळून चुकला आहे. कदाचर्यात सांपडले आहे मारी. माझा साहकारी श्रीकृष्णपरमात्मा समर्थ आहे. (उपड) राणी-
सरकार, पूर्वसंचित क्रियमाण ज्याचें त्यानें भोगलें पाहिजे. सर्व गोष्टीची अदलाबदल करतो येईल. पण भोक्ताच्या अदलाबदल कृपाच्याही हातून होणार नाही. अशा खंडंतर काळांत मला आपण जीवदान देऊन जीव की प्राण समजतां हें थोडें कां झालं ?

सुदेष्णा—सरोवर, तुझ्या मावशी ममज्ञानदार बायको बिरकाच; त्याचें मोठे भाग्य झालून तूं आमच्या घरी चालून आलीस.

सैरंगी—(स्वगत) सटवे, तुझं कवदाळ मी पूर्णपणे जाणून आहे, असो. (उघड) बरं मला बोलावण्याचे कारण काय ? पाह्याहळ पुरे माही का झाला ?

सुवेण्या—(स्वगत) स्वतःचा स्वार्थ साधून घेण्यासाठी मला सुखीने नरककुंड करावं लागणार, भावदूळ मला वाईट धाटते खरं पण मी तरी काय करूं ? इकडे भावाची निराशा करीन तर पुढे मागे माझ्या मुखाची मजल्यामधेच काक होईल, करूं तरी काय ? एकीकडे आठ व एकीकडे विहीर असें मला झालं आहे. (उघड) बोलावण्याचे कारण हेंच की, आज तुझ्या हातचे मोठ मोठे उदात्त कावेत अशी मनापासून इच्छा आहे. हें पहा, माझ्या जिम्हाळ्याचें झगशील तर या जगांत एक काय तो करीबक आहे. तेव्हा म्हणजे स्थाला घोडासा प्रसाद मिळेल तर दुधांत शर्करा पडल्याप्रमाणे होईल. तू माझी म्हणून मी तुझ्यापाशी निःशंकपणाने बोलले; वा, आटप लीकर, तुम्ही मी आपल्या भावत्पाशी अतिशय प्रभासा केळी झणून म्हणते. शिवाय स्वतः त्याच्या महालांत ताट घेवून गेल्यावर तो तुला काय बक्षिस देईल हें जरी मी सांगू शकत नाही तरी तो मनाचा उदार असल्यामुळे अमोलिक नजराणा तुला देऊन संतुष्ट करील एवढं खरं.

सैरंगी—(स्वगत) शिव ! शिव ! प्रत्यक्ष राकाची नायको कुंटणपणा करूं लागल्यावर मग बोलायचें काय राहिले ? भगवान सूर्यनारायणा, तुझ्या प्रकट काळण्या तेजाने अद्या पापिणी भिवेचें एकदम भस्म करून टाकूं नकोस, अर्धवट जळून मग या दुष्टेच्या देहांत किडे पडून त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या विचारी हवेने हिचे श्वास बंद कर. म्हणजे हिच्या कृतकर्माची फळे मोगण्यास ठीक पडेल (दोतजोंढ आवून) जाहिणी, काय करूं; हा उत्पुंका

होण्याचा समय नव्हे-माही पेक्षा तुला असा नजराणा दिव्य असता
की, जन्मजन्मांतरीं तुला त्याची जाठवण राहिली असती.
(उचड) राणीसरकार, मी आपल्याला काही सांगेन त्याचा राख
नाही ना येणार ?

सुवेण्या--बाल, तुम्हा बोलण्याचा मला कधी राग येणार
नाही. कुद्याल बोल-

पव.

सैरंघी-

घाब मला खुडेदान ॥ तुम्ही हें ॥ या दासीचा असो
अभिमान ॥ धृ० ॥ त्वत्पुष्पमन निर्मल न दिसे ॥
क्षणनिच सधिनय विनंती करिते ॥ धृ० ॥ मजवर
त्याची पापी दही ॥ अतिशय आहे क्षणनि मजसि न
घाडा ॥ धृ० ॥ पातिव्रत्यावरती घाला ॥ घालुनि-
यां ब्रह्म मजसि करिलचि बारी ॥ धृ० ॥

सुवेण्या--हळी नाही तर कुठली. भक्तेन काही तरी
तर्क काढतेस.

पव.

करिल कसा तव घात सुंदरी ॥ करिल ॥ धृ० ॥ मत्पुष्पमन
निधुर पेसा ॥ न करिल कधी आघात तुजवरी ॥ धृ० ॥
एकांताची भीती न घरी ॥ करिल तुज हृदिराजांत गो ॥
करिल ॥ धृ० ॥

सैरंघी--(कठणस्वराने) राणीसरकार, तुमचें म्हणणें ठीक
आहे. पण पांवी भोट कधी सारखी असनात का ? आपला तो
भोट खरा. पण तो तुमच्या सारखा शुद्ध भोत करणाऱ्या मला दिसत
आही. हा दहीदेव म्हणा अगर काही म्हणा. पण--

संगीत सैरंगी भाटक.

पद.

॥ भूचरी केसरी करी ॥ गवसल्यावरी ॥ कधि न त्या सोडी ॥ तात्काळ तयाचें गंडस्थळ तो फोडी ॥ धृ० ॥
अणोक्षणी पिडनी वारुणी ॥ जगतिं साजणी ॥ मदांभ नर होती ॥ निःशंकपणाने खून नीतिचा करिती ॥
खाल ॥ ऐकगे घिनती नृपराणी ॥ सन्यती ॥ धाडी न बांधवागारी ॥ मजप्रती ॥ देऊनि गरळ मज नारी ॥
भूचरी ॥ वैखरी ॥ भानही खरी ॥ सुदती अंतरी ॥
धरुनि मम माया ॥ दीन दासीची भद्र वृथा नज दवडी ॥ धृ० ॥

मुद्देष्ट्या—जों जों लढ करितें तों तों तूं आपली शेक्यावर बसूं पहातेस । तें काहीं नाही. मी सांगेन ती गोष्ट तुला ऐकलीच पाहिजे. आपली तो माझ्या करितां लंघी नये देईल ती घेऊन ये जा लोकर.

सैरंगी—(दुःखाचा सुस्कारा टाकून नक्षपणाने) मी ह्या सेंबडा स्वयंपाक करीन, तुझ्या पुष्कळ दासी आहेत त्यापैकी कुत्राळा तरी ताद घेऊन जायला सांगा. पण विनाकारण माझा पाति-कसभंग कृपा करून टाळा.

पद.

॥ व्याघ्र मुखामधें लोटुनी हरिणी ॥ बळेंचि देसी कांणे नृपरमणी ॥ धृ० ॥ विनवितसे तुज जोडुनी पाणी ॥ बंधु हितास्तव न करि दुष्करिणी ॥ धृ० ॥
दीन दासीची अससि स्वामिणी ॥ काँव नये कशी तुज अडुनी ॥ धृ० ॥ अवलोकुनि तुज वैची धरणी ॥
अंगुनि आपल निहुर तरुणी ॥ धृ० ॥ कुठे लपला तो

तेजस्वि तरणी ॥ शरण येतसे किकरी खरणीं ॥ धृ० ॥

सुदेष्णा—(रागाने) आणखी डोकं जरी फोडून घेतलेस तरी मला तिकभर देखील द्या पायची नाही. सांगितलेली गोष्ट जर न ऐकतील तर तुला परिणाम काय होईल तें नांद घ्यानांत घर. कांहीं कुणाचे डोकं उडवायला सांगत नाही कांहीं नाही. माझ्या अडूच्या मला कांहींच का नांद नाही ? तो तुझ्या केसाळा देखील बऱ्या लावणार नाही. अग भाग्यवानाच्या पदरी मी तुला बळेंध घालीत असतो तूं धिक्कार करतेस तेव्हां तुझं दुर्दैव, दुस्तर काय ? जा, इकं तें कर. मी माझे वचन पुरं केल्या बांचून काल-प्रयां देखील सोडणार नाही. (रागाने जाते.)

सैरंधी—(आकाशाकडे वळी लाडून) भगवान् सूर्यनारायणा, गोपालकृष्णा, आतां माझा सर्व हक्काला तुझ्यावरती आहे.

पद.

॥ हुपद सुता मी ॥ श्रीहरि भगिनी ॥ पांडव नृप-
जाया ॥ संकटकारी न कोणित्च घाली अघटित ईश्व-
री माया ॥ खेळ असति हे दुर्दैवाचे दोष कुणासि न
द्यावा ॥ ज्याचा त्याने कर्मभोग हा जगतीं उपभो-
गावा ॥ दैव फिरे त्यावरि जग घसरे धीर मुळि न
सौदावा ॥ दुष्ट अरि मज भ्रष्ट नव करी ह्रीव विनंती
देवा ॥ करुनि भस्मिमुखि घालितसे उडी राखी
निर्मल काया ॥ धृ० ॥

(सैरंधी वरील पद म्हणत म्हणत प्रवेश करते.)

(दुःखाचा सुस्वारा टाकून) देवा, गोपालकृष्णा, प्रथम मी प्राणापेक्षा पळीकडे मानलेल्या त्रिय भगिनीवर असा दुर्धट प्रसंग आला असून तूं देखील इकडे मिळून स्वस्थ नसलासना ? पदोपरी

संनित सैरधी वादक.

या वेळीं मला जें दुःख होत आहे. यावेळां सती जाण्याचा प्रसंग जरी मजवर आला असता तरी मला त्याचा विशाद वाटला नसता. आतां मला अनितीच्या स्वरूखलेल्या आव्हित जावं लागणार. त्यापेक्षा सूर्यनारायणा, तूं आपले द्वादशनेत्र उघडून माझी, राखरी-पोळी कां करून टाकित नाहीस ? धरणीदेवी, तुला जडभार झालेल्या बुईची कुमारीला आपल्या उदरी कां बरं घेत नाहीस ? मी किती जरी आक्रोश केला तरी माझं समाधान या वेळीं कोण करणार ! ही फालकुर्या निशा मला गिकून टाकिल तर चांगलें नाही का होणार ? पण ती देखील या वेळीं अगदीं सन्नित होऊन बसली आहे. बायो, तूं माझ्या कर्मगतीचे खेळ पाहण्यासाठीं आपलें चलनबळन पद करून नाही ना बसलास ? साक्षे पूर्वज मात्र या वेळीं स्वर्गांतून माझी पुःस्थिती पाहून उपाटप अक्षू टाकित असतील. असो. जरी यावेळीं माझ्या नाक्या आखडत चालत्या आहेत तरी मला त्या कृतांतस्वरूपी कीचकाच्या महाकांत गेल्याबांचून म्त्संतर नाही. सूर्यनारायणा, जरी तूं यावेळीं मूलकाच्या दुसऱ्या भागावर प्रकाश पाडित आहेस तरी मुक्ती सेवा तेजकूपाने मला या निविड अंधे-कारांतून पार पाडो, (जाते.)

प्रवेश २ रा.

(कीचकाचा महाल—कीचक मार्गप्रतिक्षा करीत बसला आहे.)

कीचक—(आनंदाने) आज माझ्या आनंदाला घारावार नोहीसा शाला. शाबास भगिनी, या तुझ्या उपकृतीबद्दल मी आपला प्राण दिला तरी कमीच होईल. आज त्या सुंदरीसमवेत हा आनंद-वान कीचक आजची शुभरात्र रतिविलासांत घालविणार.

(सैरधी येते तिला पाहून)

अहहा ! या रमणीचा माझ्या महाकांत प्रवेश होताना तिकडे

तिकडे दैदीप्यमान प्रकाश पडला. सर्व पृथ्वीतला सुगंध एकत्र होऊन
त्याच्या परिमलानें माझे मंदिर वणापून वेढे, ना विरंची !
आपल्या कौशल्यानी परमावची केलीस.

॥ पद ॥

किति नाशुक तनु मनहारिणी दिसते अंगना ॥ पाहु-
नियां शशिवदना ॥ भ्रम पडे मना ॥ ध्रु० ॥ तेजोमय
सुंदरी पाहुनी ॥ जाती मसेत्र त्रिपुनी ॥ विधिघटनेची
पहा साक्ष ये मना ॥ ध्रु० ॥ अवलोकुनी सुंदर ललना ॥
स्फूर्ति येह मदना ॥ अधिर मना पूर्ण करेनी घेई
कामना ॥ ध्रु० ॥

सैरंघ्नी-(पुढें होऊन) महाराज, हें पक्षाघात राणीसरस्व-
ती आपल्याकडे पाठविलें असून आपल्याकडून सर्वोत्कृष्ट मंदिर
आणण्याबद्दल त्यांची मला अनुज्ञा झाली आहे. यासाठी काय पाहिजे
मागे तें देऊन मला कृपा करून निरोप घावा.

कीचक-(सैरंघ्नीजवळ जाऊन विनयानें) भाग्यवती, आतां
या भाग्यवानाची तूं पट्टराणी होऊन मला आपल्या पदरानें ध्यावें
होच मला देणगी दे. आतां तुला काय कमी आहे, पहा तर खरें
आज सर्व भूमेवसावर ऐश्वर्यसुखाचा देवा या कीचकाला सांगि-
वला आहे.

॥ पद ॥

यादमात्र वसुनी घेईने सजुमारी ॥ समराधिप प्रिय
सुंदरी लाज धरि न अंतरी ॥ विभवशाली होह नारी ॥
॥ ध्रु० ॥ पदरि घेऊनि मंजसि सुमती नम्र दास क-
रुनि घेह सुंदरी भूषरी ॥ सुनेत्र कटाक्ष टाकि मज-
वरी ॥ ध्रु० ॥

संगीत सैरंगी नाटक.

सैरंगी-सेनापते, मी आपल्या अग्निनीची दासी, आपली केवळ बटिक. बटकीवर आपल्यासारख्यांनी अनुरक्त होणं चांगलं नव्हे. तिहाने बटकीवर श्रद्धा न घालतां गजगंडस्पर्श फोडणे हेच योग्य. आपल्या वैभवाला शोभेल अशा रमणीला प्रेमार्पण न करितां भल-
तीकडेन तें करणें आपणें समुद्रातील पर्जन्यवृष्टीप्रमाणे निर्फलं नव्हे का ? आपणासारख्या सुज्ञ पुरुषांना मी सांगणं अघातला तसेही प्रकार नाही.

कौत्सक-मनोहारिणी, सर्व जगातील राजागिना जिला दासी सुद्धा शोभणार नाहीत अशी सुस्ती योग्यता असतां तूं आपल्याकडे कमीपणा घेतस हा काय कणून ? इतका मी अरसिक नाही. मत्स्या सलत्यांवर हा सुज्ञ कौत्सक कधीही अनुरक्त होणार नाही. सुंदरी, तुला पाहिल्याबरोबर—

॥ पद ॥

अलिदार मदन संधार जाहला मंदंतरीं ॥ करि यास
तुं शांत सख्ये सुमंदिरीं ॥ धृ० ॥ ऐश्वर्य असें नाहीं
कोटें महिचरी ॥ भीड मनि न ठेवी सकुमारी सुंदरी ॥
राजा असे दास माझा खरोखरी ॥ पदरांत घेई नारी
वासास सत्वरि ॥ धृ० ॥

सर्व अनुरक्त होण्याचें साधन यशुकराळा कमळिनीवाचून को-
णतें आहे.

सैरंगी-(रागानें)

॥ पद ॥

तुलाचे वच कर्ण मेहुनी जाती ॥ मदांभास लजा
नसते विमवाची या होइल तव की माती ॥ धृ० ॥
तुझ्या नरडीच्या घोंट मेहुनि राखित सुमत आपुलें

भीचा अंती ॥ स्त्री चरित्र प्रमथाप्रीने पुढाची ये
जंती ॥ धृ० ॥

मदीया, या भयंकर कालाच्या जवळीत तूं असून आपल्या वै-
भवाची शेकी मिळवितो आहेस हें तुझे केवढें अज्ञान ! अरे, जिवित्त
क्षणभंगुर असतां तूं आपल्या वैभवाची समेट नारून कुशारकी
भारत्सेस, व अधिकार मदानें धुंई होऊन परकीवर जबरीनें सडप
घालण्याची इच्छा भरतोस तेव्हां तुझ्यासारखा शतमुखें या भूमे-
वजावर दुसरा कोणी नसेल. अरे तूं मत्त अनाथ असें समजत
असशील तर तुसी मोठी चूक आहे.

॥ पद ॥

प्राणांइ गोलांत करितील अर्कांत ॥ काळाहुनी प्रबल
आहेत मत्कांत ॥ प्राणांत निमिषांत करितील निघांत ॥
तुष्टा तुझ्या हृदयीं जडली कशी सांत ॥ परनारीच्या
छंद घालील नरकांत ॥ भूमीवरी मज न कोठेंच
एकांत ॥ धृ० ॥

कीचक—हा सुळे, पतीची भीति मला कशाला घाल्तेस ?
महाबलवान् हनुमान असो अगर वृकोदर असो, त्यांना सुद्धा हा
कीचक मृत्पिंडा चारील. निधिसून चुकले झणून हा मोगायांच
बहून आला. आतां माझ्यावांचून तुझ्या अंगाला एखां करण्याची
कुशाची छाती आहे. या सुंदर रतिवर अनुरक्त होणारा एक कीचक
होय. ही शुक्राची चोदणी. याची अद्याप तुझी कल्पना तुझीची
झणूनच माझ्याबद्दल तूं अज्ञपणानें माझा धिःकार करतेस हें मला
समजत नाही असें नाही. पण खियांच्या अंगी असण्याच्या नैस-
र्गिक संज्ञा तुझ्यामध्ये मला फारच दिसून येतात. या तुझ्या
अज्ञपणानें तूं मला वेडा करून टाकलेस.

॥ पद ॥

॥ रमणिय स्वरूप हृदयी रमलें ॥ सणुनीयां माझे
मन बाधरलें ॥ मन बाधरलें ॥ वेड लाविलें अभिनव
सकये हृदय दुर्गाला ॥ भेदुनी जाती या समयाला ॥
जाय न शरिरी कीं उरलें ॥ धृ० ॥

सैरंगी—मदीघा, दिवा मावळताना त्याची जोत जशी अस्त
अव्यवहित होते तद्वत तुझी स्थिति माली आहे. तुझ्या पातकांचा
बडा भरत आला त्याला तुझा इलाज काय ? अरे, जो शंभियाधीन
आला तो वीर कसचा ? ज्याला आपलें मन ताच्यांत ठेवतां येत
नाहीं तो दुसऱ्यावर काय ताबा ठेवणार ? यासाठीं मी हिताची गोष्ट
सांगलें ती नीटपणें ऐक.

॥ पतिकोप अनिवार मारील तुज ठार ॥ सोडून दे
नाद मुकडील घरदार ॥ सिंहापुढे काय जंबुक कर-
थार ॥ नरकांत घालील तुजला परदार ॥ यमया-
तना तुजसि करतील बेजार ॥ यदुवीर तौ करिल
मदुःख परिहार ॥ नरकांत पडतात अंती कुलांगार ॥
सद्बोध हा तुज कडुनि घडवो सदाचार ॥ धृ० ॥

कीचक—अग तुझ्या या सद्बोध मंत्रानें स्मरसाचार थोडाच
समणार आहे ? तुझेंच भरलेल्या जलाशयाप्रमाणें तो जास्तच
सताळा येऊं लागला आहे. स्वाति घनजल बिंदु कातकांप्रमाणे
तुझांत पडावयाचे ?

सैरंगी—(रागानें)

पद

जिव्हेची तव कशि अडुनि राख ॥ होईना सति शाप
वाचित तव कळा मडकुरि करिल नाच मरिचरी

करी न मद उगाव ॥ क्षणमंगुर तव विभव पाहुनी ॥
येह कला तव कीव मनी ॥ सति छलचि घाल तव
करिल खास ॥ ध्रु० ॥

अरे तुझ्यासारख्या कावळ्याला विद्वान् मित्वाची ! तूं इतका धोडान आहेस. बिसतंमूढा फराळ व सौस्तिकाचे भोजन त्यानेच करावे. नीचा, मर्यादातिक्रम करतील तर बत्तीशीच रंगवीन. तूं आप समजून ऐस. मी प्रत्यक्ष तिन्हाची मारी आहे. तुझ्या पायी शरीराची ज्यावेळी वातावात उडवीन त्यावेळी माझ्या अंघी काय प्रभाव आहे हे तुला कळून येईल. (कीचक जवळ येतो असे पाहून) खबरदार माझ्या पवित्र शरिराला स्पर्श करतील तर

कीचक—(विनयाने हसून) जितकी तूं संतापाने साठ होते आहेस तितकी मला एकाद्या सुंदर व लाल मंदिरप्रमाणे रमणीय दिसत आहेस. साध्याभोल्या युवतीपेक्षा धुवध झाडेला कोमलपणाने मला आवडते. साध्या रागासुळे तुझे रक्षण सांठेले मुलकाल पाहून मला वास्तव आनंद वाटतो. या पोवळ्यासारख्या दस्तसित भयरावृत्ताचे पान माझ्यापासून कोण करणार आहे ! तर सर्व ऐश्वर्याची व जिवित्वाची स्वामिणी तूच आहेस. तुझे संताप-मुक्त भाषण मला फारच आवडते. सारांश आता सर्व काही तूच आहेस. ये अशी जवळ ये तर खरी आज्ञापणा किती न करतेस ! (सैरंध्रीचा शन धरून तिला ओवतो.)

सैरंध्री—(हात सिडकारून) अवभा, ये तुझ्या कृतीचे प्राद-
र्भित. (तोंडात मारते.)

(हतक्यांत राक्षस प्रवेश करून कीचकाला चुक्या मारतो.)

कीचक—अहाहा ! अशा आणखी पंचपत्रास मिळतील तर मीच हेरीक, किती नव व मोठस हात, जशी कीही मरणा-

सुन. तुम्ही सुंदर प्रतिमा घडविण्यात परमेश्वराने इतर मानवजाती-
नव्हा मोठा पक्षपात केला असावा. बरोबर आहे. तुम्ही प्रतिमा घड-
विण्यात त्याचे सर्व चातुर्य सर्वे झाले तर इतर मानवजात कुरूप
दिमावी यांत नवेल नाही. जसे कोमल करानीं साडन केलेस तसंच
माजूक पदकमलांनीं ताडन करून हे ठणकते असलेले शरीर जरम
करून टाकलेस कीं कृत्यकृत्य होईल. रागाने मला कधींच सोंडले
आहे. पण तूं मात्र अनुरागाने या तप्त शिवाचे समाधान कर कीं
झाले. (नवल जाऊन हात धरु लागतो.)

[इतक्यांत पुन्हा राक्षस कीचकाळा साथ मारतो.]

सैरंगी—(संतापाने) निर्छिंज्या, बांबाळा, कुलकलंका, भरली
तुझ्या पातकांचा बडा.

(लोटून देते. कीचक राक्षसाच्या लाथेने जमिनीवर पडतो.)

कीचक—महाबलवान मल्लाची शक्ती, ज्या कीचकाचे एक पा-
ऊल मागे सारण्याला असमर्थ त्या कीचकाला या यःकश्चित्त लिथेने
फुलाप्रमाणे लोटून घाब का ? या श्रियांच्या अंगी परमेश्वराने केवढी
तरी जादू भरली आहे. (उठूं लागतो तोंच पुन्हा पडतो.) ओय,
ओय, ओय, माझ्या कमरेतील हाडांचा चुराडा झाला. अरे माझ्या
प्रीमुखांत कोणी मारली. कदा उपदत्त्याप्रमाणे माझे केंस कोण मो-
दता आहे. अग आई, आई, आई, मला गळफांस कोणी लावला ?
सोडा, सोडा, देवा, मेलों, मेलों मेलों.

(निवेष्टित पडतो) (राक्षस प्रवेश करून)

राक्षस—(हात जोडून) देवी याज्ञसेनी, भिऊ नकोस. तुझ्या
साक्षासाठी मला श्रीसूर्यनारायणाने पाठविले आहे. मी शुभस्थाने
तुझ्या सन्धि राहून तुझ्या सधूंपासून तुझे रक्षण केले आहे. जा
आता मला त्याचे आदेशप्रमाणे पुन्हा परत गेलें पाहिजे. (जातो.)

सैरंधी—चांडाळा, तात्काळ मरण घोकंय येणार आहे तुला ! चांगले तुझे हालहाल होऊन मग तू मेलला पाहिजेस. (जाऊ लागते तोंच कीचक—)

कीचक—(सैरंधीला धरण्याविषयी उठण्याचा प्रयत्न करू लागतो) अग चांडाळशी, या कीचकाला फसवून तू कुठे जाणार आहेस ? पाताळात अमर स्वर्गात जा. कुठेही गेल्यास तरी हा कीचक तुझा उपभोग घेण्याला प्राणांतहि पाय मार्गे येणार नाही.

(धडपडत जाऊ लागतो.)

(सैरंधी जाते.)

(रॉट ओट वावून) माझे पायही जमीन मिळू लागली की काय असे मला वाटते. ही भूतचंद्रा तर नसेल. एकाएकी माझ्या झोलीचा व्हास काय झणून होऊ लागला ? अरेरे, या यमयातना माता सोसवत नाहीत, लोखंडाच्या तापलेल्या सळघांनी मला कोण कर हागव्या देत आहे ? करू तरी काय ? मती गुम होऊन गेली. हा गुम भार माझ्याने सहन होत नाही. माझे कार्यज तुटलं गेलं. खरिरांतील ताण्या ओखडत वाळल्या. काही चिंता नाही, अशी जेरी माझी स्थिती झाली आहे तरी त्या मदनपुतळीचा उपभोग घेऊन मगच मरेन. जाणार कुठे माझ्या सपाटयांतून ? हा पद्द आ-
लोचं तुझ्या पाठोपाठ धांवत.

(धडपडत भूमीवर पडत जातो.)

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

(विराट राजा, कंक, मंत्री व परिचारक असा प्रवेश.)

विराट—(आनंदाने) आर्य कंक मठजी, तुमच्या वस्त्रांचे मोठी भुंगुमकी दाखवून माझ्या राज्याची अन्न वचावली यासाठी योग्य पारितोषक देऊन त्याचे भर सभेत अभिनंदन करावे अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. भुंगुमडलाला भारी झालेल्या अशा अभिनेत्र जिमूती मझाला ज्याने नीत केडे स्याच्या पराक्रमाचे किती दाखून वर्णन करावे. पहाडासारख्या धिप्पाड मझाचा ज्याने एका मुष्टीप्रहाराने चूर केला स्याच्या दावीचे किती दाखून कौतुक करावे. एवढा थोरला सेनापती कौचक बलवान पण जीमूताचे नांव ऐकताच भीतीने धाकळांतील भुजंगाप्रमाणे वडी देऊन बसला. घन्य वस्त्राची, सन्या मातेचे दुग्ध प्राशन करून तिच्या उदरी जाल्याचे बीज करून दाखविले.

कंक—राजा विराटा, तुमचे म्हणणे अगदी यथार्थच आहे. शत्रांनी शत्रांचे अभिनंदन करणे यथार्थ आहे. ज्या राजाला गुजाची परिक्षा नाही तो राजा कसचा. सुरास खाऊन दुसत्या पोचक ऐटी दाखविणारे बेगडी मल्ल जिमूताच्या कुस्तीच्या वेळेला अश्वेवदन करून बसलेले आपण नाहींका कषलोकून केलेत. राजा या वस्त्राच्या पराक्रमावर पांच पांच देखील खुष वसत. भीमाच्या हा अगदी जीव का प्राण वादत असे. तू याला पोटावर खायाक्याळणारा भेटलास या वरून वस्त्राचे नशीब मोठे बलवत्तर आहे तेव्ही ही वस्त्राची. याही वेळां तो जीव करत. राजा, कंक, मंत्री

आणि कन्या या तिघांना पोसणारा पुरुष मोठ्याच उदार मनाने लागत असतो.

विराट—कंकभटजी, राजा धर्माचा तुमच्या विशेष संबंध असल्याने तुमच्या प्रत्येक भाषणाला काहीना काही तरी नवी खुबी दिसोपर्यंत येते. असो, द्वारपाला, बलबाला इकडे छोकर बोलावून घेऊन ये.

द्वार०—जी सरकार. [असें झणून निघून जातो.]

कंक—राजा, तुझ्या सारखा शुणी आणि उदार असा महात्मा भूतलावर क्वचित् असेल. कारण पोटबाच्या वनवासामुळे आम्ही त्याचे आधीत विपत्तीने गांजलो असतां तूं उदार अंतःकरणाने सर्वे आधितांस मोठ्या उदार मनाने वागवून घेतोस, हा तुझ्या मनाचा केवढा तरी मोठेपणा. (बलब प्रवेश करितो, राजाशिवाय सर्वे लोक वस्थापन होतात.)

विराट—बलबा, असा जवळ येऊन माझ्यापाशी बस. तूं एवढा काही पराक्रम केला आहेस की त्याचें वर्णन करण्यास माझी वाणी असमर्थ आहे. वाचास धन्य तुझी. मातेच्या उद्धरी जन्म घेऊन तिचें सायंक केलेस. आज तुझ्या योग्यतेचुरूप अरी माझ्या हातून किमान होण्यासारखा नाही सन्नाहि भरदरबारात तुला गौरव करायला जसें माझ्या मनांत आहे.

बलब—राजाधिराज, या तुमच्या भाषणानें माझा आपण एवढा जोड गौरव केला आहे कीं आज प्रत्यक्ष धर्मराजाची आठवण करून दिसात. माल, मसाले खायाला घालणारा राजा सुदैवानें मला बिलाख्यावर मी तरी आपलें शक्तिनैपुण्य कुठें दाखवावें.

विराट—मंत्री, ती माझाच पोषाख आणि सुखाची गदा इकडे घेऊन या. (मंत्री घेऊन येतो) बलबानें माझाचें पान म्हणून तुला

सिरंधी मंडक.

आदर करात आहे. सोप्या आनंदाने स्वीकार कर. (बळव पोवावा करून करतो, राजा त्याचे हातांत गदा देतो). बळवा, आतां खुशाल होत प्रकल लाळन मासे जवळ राहात जा. आतां स्वयंपाक करीत करणाने काही काम नाही. आजपासून तूं एक माझ्या मंड्या-पैकीच आहेस असं मी समजतो. प्रसंगविशेषी असेच मोठाले पराक्रम करून माझ्या राज्याची अन्न रक्षण करीत जा. एवढी माझी सेवा केलीस म्हणजे बस आहे.

बळव--राजा, या कंकभटजींनी आपल्याजवळ माझी शिफा-रस केली म्हणूनच हा अपूर्व योगायोग घडून आला. यासाठी कंकभटजी, तुम्हाला मी काही याचें अशी वस्तुच माझ्यापाशी नाही म्हणून मीच आपल्याजवळ आशीर्वादाची देणगी मागतो तेवढी मला रुपा करून या म्हणजे झालं. (कंकभट्या पायां पडतो.)

कंक--(समदर्शित अंतःकरणाने) वा बळवा, तुझ्या गुणानी म्हत्ती मी किती तरी गाऊं. आंगांत भरपूर क्षिति असून लीनतेने ओतप्रोत भरलेला असा पराक्रमी वीर तूंच माझ्या आढळण्यांत आलास. तुझी कर्ति पत्र दिवसापासून मला माहीत आहे. परमेश्वर तुझें पूर्ण आयुष्य देवो, आपली असेच मोठाले पराक्रम तुझ्या हातून घडोत. अर्गांत शैराळ सत्त्वाचेर कुठे तरी असतो, ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन तदनुसार आपले वर्तन ठेव म्हणजे झाले. बाबारे, यथाथे घर खाली कसे असतें हें निमूत मलाच्या वर्तनापासून सर्वांनी ध्यानांत घेण्यासारखे तत्व आहे. नम्रता ही एक अपूर्व वस्तु आहे. (इतक्यांत सिरंधी पुढे व तिच्यामागे धांवत अस-लेला कांचक समेमध्ये प्रवेश करतात).

सिरंधी--(चाबरेपणाने) राजा, या तुझ्या सदांच सेनापतीने किती अवधी पाठ पुरवून सोडली आहे. बळी आहत्तीचरोबर

साधली असावी त्या प्रमाणे हा मदीं मी जाईत तिठडे मारून
पाठीमागे एखाद्या मत्त महिषासारखा हात धुवून पाठीस लागला
आहे. सवे भूमंडळ याला नीरवार असे वाटे लागले आहे. राजा
मी अनाथ अवलेल्या पातिवत्याचे रक्षण तुज बाचून दुसरा कोण
करणार बरे? (इतर सभासद आश्चर्यचकित होतात.)

कौचक--(सैरंगीवर रागाने दांत ओंठ जावून) अने, जो
काळाला भीत नाही तो नृपाळाला भिईल काय ? तूं माझ्या
डोक्यांत धुक फेकून हुकडे पडून आलास त्याचे भरपूर प्रायश्चित्त
आतां तुला मी देतो. माझ्या कुळाला जो कोणी अडवला करीब
तो प्राणास मुकेल; हें मी सर्वत्रांना वजावून सांगतो. (द्रौपदीचे केश
धरून तिच्या ललाप्रहार करून जमिनीवर पाडतो.) तुला सोडविणारा
या ठिकाणी कोण येतो आहे तो पाहतो.

चिराट--कौचका, अवलेचा छळ करणे हाच काय तुझा पुरुषार्थ ?

कौचक--(रागाने) चूग! जास्त बोलण्यास काम नाही. कम-
पास्त राडबड करणाल तर तुला देखील डार करीन. मग बहोण
विंगतधवा माली नरां बेहेत्तर. (कौचक जातो.)

बलुस--(रागाने दांत ओंठ जावून ताडकून ठठतो) राजा
असभेत अशा अनाथ अवलेचा छळ चाललेला पाहून तूं डोक्यावर
कातडे ओढून स्वस्थ बसतोस हाच काय तुझा राजनीति ? ही ली
कोणी असो, पण असा नीतीचा खून होत असलेला पाहून माझ्या
आंगाचा तिलपापड होत आहे. तुझ्या या मदींय सेनाधिपतीला
आपल्या पराक्रमाला मोठाच घमंष्ट दिसते. आतां वा वेढा को-
णाचीही पर्या न करतां मी एका क्षणांत याला मातांला सिद्ध
टारून तरय करी राख. बायकांच्या छळाचे निमूलन आ-
जच करील. हाता न होईल तर यत्न पाहिल. बायकांविषय

काय झणून भरायथा ? महासाध्वी, अद्याप जगांतील वीरपुरुष मेले नाहीत असे समज.

कंक-बळवा, या वेळीं हा आपला विषय नव्हे. मस्ताची मस्ती जिराबिणारा परमात्मा समर्थ आहे. आपण याविषयी रातेम होऊन रागाला अनावर होऊं देऊं नये. नाहीपिशां महाअनर्थ होतील.

बळव-कंकभटजी, छाती फोडून राग बाहेर आल्यावर त्याला छपवावा कुठें ?

कंक-या बळवा, जो रागाला आवरील तो सर्व दुनियाला पादाक्रांत करून टाकील. हें माझे भाषण ध्यानांत ठेव.

सैरंगी-देवा, दुःखाचा कडेलोट आला. आतां धीर निघत नाही. स्मापिकां जागच्याजागी ताटकळू माझे प्राण निघून जातील तर किती बरे चांगले होईल. नको नको आतां अंत बिककुल पाहूं नको; प्रत्यक्ष दीनाचा छळ, तशांतून अवलेचा छळ होत असलेला पाहून ज्या राजाचे अंतःकरण मुटत नाही तो राजा कसला आणि त्याचे हें मंत्रीमंडळ कसचे. मी तर हा निवळ मूर्खाचा बाजार समजतें. राजा, हीच कारे तुम्ही राजनीति—

पद. (चाल-अभिमान रहित गुणवान०)

जे कुष्ट असति ते इष्ट घाटते स्पष्ट तुजसि नृपराया ॥

त्यत्कृति घणुनि कीं मवल घाटते मनि या ॥ ध्रु० ॥

भरसभेत मारिली लात मजसी नृपनाथ परि न

तुज याची ॥ कां कींच न आली दीन अशा अवलेची ॥

भूपती अससि सन्मती झणुनि ही युवती स्पष्ट

सांगतसे ॥ धीकू जिणें तुझे मज निघ अतिशय भासे ॥

अपास मंत्री जे दास बगवित्ती कास त्यास कडवीचे ॥

मोल मसे रे सांग्रत जगतीं साचें ॥ हा बोध पेकुनी ओध
करिल बहु अंध भूपती तुजला ॥ परि तब भीति न
शिवे किंचित मजला ॥ १ ॥

धिराट—बाई, मी रागीट असतां तर तुला अशी दशा का
झाली असती? मायकांच्या बक्षित्यानें त्यांचे भावाला आमच्या
सारक्याकडून महत्त्व मिळालें कीं ते मूर्खशिरोमणी बनतातच,
पण आमच्या मारसे बाईलमुदे मुखोदून धूर्त ठरतात. काय
सांगूं तुला, माच्या मस्तीपुढें मला नादलाजास्तव मूग गिळून ध्वस्त
कसावें लागतें. या गोष्टीला तूर्त इलाज नाही, मी डोळे असून
अंध, कान असून बधीर, राजा असून या मदोन्मत्ताने आपल्या
धाकाने मला ताटासालचे माजर कळज टाकले आहे.

सैरंगी—राजा, हें तुमें भाषण ऐकून हंसाचे कीं रडाचे हें काहीं
च कळत नाही. अरे, असा पोकळ डामडौल जगांत मिरविण्या-
वेलां एसाद्याचीं घातरे बडविलेलीं काय बाईट ? ज्या राज्यांत
अबलाछट होऊं लागला ते राज्य राजाकांतीच्या फेऱ्यांत सापडतें
ही गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे. एवढा नवदा चौकऱ्याचा अभीपती
रांवन पण तो देखील सर्वस्व गमावून असेर मार्ताला मिळालाच.
आजला झणजे राज्याच्या लक्ष्मी आहेत. लक्ष्मीचा छळ होऊं लाग-
लापर ती नाहीशी होऊन तिचें हारिद्याचें साम्राज्य मुरूं धावया-
चेंच. हें तूं व तुझ्यासारख्या इतर राजांनीं सर्वकाळ पूर्णपणें
जिझांत ठेवावें.

पद—(वेपारें सार्पक किती).

तुमंती मंत्रिजनाधीन भूपती ॥ होतो तो असुनि जिता
मृतची तुमंती ॥ दीनाचा छळ बघुनि हर्ष मानिती ॥
कळ ते न कर मजला करिनि आसती ॥ नीसिपतीं सल-

घन होऊनि अती ॥ गेल्यावर ससेला लाथ मारिती ॥
मद्-अरीचा सूड घेई त्वरित भूपती ॥ नातरि शापून
करिल भस्म ही सती ॥ धृ० ॥

विराट—महामती, या संव्यानें मूळ समजल्याखेरीज मी न्याय
तरी कसा करावा. हे मूळ मला समजल्यास तुझे दुःख निर्मूलन
करीन, परंतु काय करे, तुने चोहोंकडून माझा नाइलाज झाला आहे.
या मोठी साध्वी मला क्षमा कर.

पद.

नयन माझे खुलुनि गेले तुझ्या सद्बोध मंत्राने ॥
मरी निरुपाय होऊनि करुनि बसलों अधोघटने ॥
मला अंकित केले गे तुझ्या बलवान शत्रूने ॥
क्षमा साध्वी करी मजला पदरी घेऊनि सन्माने ॥

माध्वी, तुझे भाषण जरी संतापाने भरून गेलें आहे, तरी तूं
केलेला उपदेश प्रत्येक राजाने आपल्या ध्यानांत ठेवावा इतकें
त्याची योग्यता आहे. शाबास घेऊन तुझी.

कंक—राजा, तुझे बोलणें भगदी मर्याद आहे. परंतु काय
करावे; तूं काळसर्पाच्या बिन्हाड दिलेस हीच तुझ्याकडून मोठी चूक
झाली. अगो, जे झाले तें होऊन गेलें, सैरंगी, दानाचा पालनवास्तव
सर्व शक्तिमान शत्रु समर्थ आहे. तो तुला सर्व संकटांतून खास
मुक्त करील हा माझा पूर्ण आर्चावांद आहे. काळसर्पाच्या केन्वात
जो कोणा सापडेल त्याच्या तुसत्या आक्रोशाने कधीही फायदा
होणार नाही. त्यानें ईश्वरानेच केले पाहिजे. बाबांचून या
रोगाला दुसरी मात्राच नाही. (सैरंगी खेरीब सर्व जातात.)

सैरंगी—(स्वगत) कालाच्या बखर आपणिलारे माझे होई

पती असून आज शतधवे प्रमाणे नुसत्या आक्रेषांत समाधान मानून
मेष्वाचा प्रसंग ह्या हतभागिनीवर मावा ना ! असो, जगदीश्वर
तुम्ही मर्जी.

पद

गोविंदा स्थल्पदांशुजि वंदन करिते किकरी ॥ माते भा-
धार कोणी नाहीच या भूचरी ॥ मायेचा हा खेळ
तुम्हा आनंद देई अंतरी ॥ दुष्टाचा या अंत आतां देवा
करी तूं लौकरी ॥ धृ० ॥

(जाते.)

प्रवेश २ रा.

(एक एकतस्थक-धर्मराज, अर्जुन, नकुळ व सहदेव
यांचा प्रवेश.)

धर्मराज—(दुःखाचा मुस्कारा टाकून) बुद्धेवा, तुम्हे खेळ मंडे
विलक्षण आहेत. तूं प्रतिकूल झालास की मनुष्याच्या दुःखाचा
वारवार नाहीसा होतो. योग्याची गुप्तिका होते, क्षिप्याच्या गारा
होतात; असे किती प्रकार म्हणून सांगूं. ज्या बेंळेस मला घुत लेळ-
्याची बुद्धी झाली त्या बेंळेसच माझ्या सदाचा ओष आटला, नाही-
पेक्षा भरराजसभेत प्रत्यक्ष कुलवनितेला तुझा केसा धमन लता-
शहर केलेला पाहून आम्ही निमृष्टपणे नपुंसकाप्रमाणे हतवीर्य
होवून बसलो अंमनां काय ! असो, तुम्ही मर्जी. या नशिवाचे आणखी
काय काय खेळ होणार आहेत न कळे. वत्सा नकुळा, सहदेवा,
हकोदराला बोलवायला गेल्या होता त्याचे काय झाले ! तो
तुम्हांला भेटला का !

सहदेव—दादा, त्याचा निद्राभंग करून श्रीमंतांत कोणी खाव्या? एकदां स्वामींनी हातपाय ताणले कीं मग त्यांना जागृत करण्याची कोणाची छाती आहे. ज्याचा आहार मोठा त्याला झोप कमी येऊन कसे चालेल? सध्या भीमसेनदादाची मात्र चंगळ उडत आहे सरी. साखरेचें खाणार त्याला देव देतो न दुसरे काय? मग गरिबी असो वा श्रीमंती असो.

अर्जुन—असा त्याचा आहार मोठा तसा तो पराक्रमी नाही का? एवढा थोरला जीमूतमग्न पण आमच्या राजेश्रींनी एका मुठप्रेहाशंत त्याचा चकराचूर उडवून दिला. शिवाय राजाकडून बक्षिस मिळविलें हा काय लहान सहान पुरुषार्थ. ज्याचें काम त्याने केले कीं ते बेमालुम व्हावयाचेच.

नकुल—आमच्या दुर्दैवानें पराक्रम दाखविण्यास आझाला संधी कशीती मिळतच नाही. पण दादा, आपण आज संचित होऊन वारंवार दुःखाचे हुंदके काय झणून देतां! सांगा काय तें अगोदर, आपल्याला कोणी त्रास दिला असेल किंवा कोणी अपमान केला असल्यास सांगा; त्याचा वाळेंमुळें खणून टाकतां. आमच्यानें आपला हा दुस्स्थिती पाहिलत नाही हो!

धर्म—बसा नकुल, माझ्या दुःखाचे मला तिळप्रान देखील वाईट वाटत नाही. पण पोचाळीवर गुदरलेल्या कहराची आठवण होनांच या हृदयाचे तुकडे तुकडे होतात. शांती तरी आतां कोठे पर्यंत धरावी, अगदीं कडेलोट झाला तरी दुर्दैवापुढें मुकाब्यानें स्वयं बसावे लागते. पुरुषाची गोष्ट निराळा पण बायकांना या दुस्स्थिती भोगाव्याचून एक देखील त्थळ नाही. अभागिनी, पोचाळी, दुःखेतर फुटण्या नशीबानी, आझी तुझे पती जीवंत असला किंवा मृतानें हीन होऊन तुला हव्या त्या अवस्थानें केलेला काय

निमुटपणें होळ्यां देखत पाहण्याचें आमच्या प्राकृती असावेंना ? एकाहून एक असे तुमं पराकमी पती भूतलावर जिवंत असून तुला बंदीकडी न सोसणाऱ्या अशा राणीची तूं दागी धरविंसना ? एक घंटा बंदविणारा भटजी, दुसरा स्वयंपाकी, तिसरा नटवा नर्तक, चौथा चाबुकस्वार व पांचवा गोपाल, अशी तुझ्या राजकुलोत्पन्न पतीची अवस्था व्हावीना ? छे, या गोष्टीला कारण मीच कर्मचांडाळ ! आतां आझी कोणत्या तोंडाने तिची समजूत घाळावी ? तो झणेळ काव ? अशा नाना प्रकारच्या ह्जेष्टाने जड झालेले प्राण अद्यापि टिकव धरून कशाळ राहिले आहेत न कळे. या सर्व गोष्टींचे कारण ही प्रणळ आशा, आशेनें ज्याला आरतें नाहीं असा भूमंडळी एखादाच पुरुष सांगवेल. तस्मान् आशे तुसी धन्य आहे. चांगलें वाईट सर्व कांहीं तुला खपतें इतकी तूं अघाशी आहेस. बारा वर्षे वनवास, सांप्रतका क्षपमानकारक अज्ञातवास, ती विटंबना इतक्या असख गोष्टी सहन करून पुन्हां राजा कर्मी होईन ही आशा आहेच. तस्मात् धिक्कार असो या जिविताला. आमच्यासारख्या हतभाग्यांना अंजनपर्यंत जिवंत ठेवण्यांत परमेश्वराचा काय हेतु आहे नकळे. हुकोदूर आला असता झगजे बरे झाले असतें. आतां दिरंगाई करून उपयोगी नाही. कारण श्रीविटंबना पाहण्यापेक्षा एक मराठें मित्रा इश्रयल करून वाजूचा मूड घ्यावा हाखेराज दुसरी बोट नाही.

पद.

खंचल हें विमथ असे ॥ एक स्थळीं न राहतसे ॥
नियम मुळीं यास नसे ॥ अप्रमाण हें ॥ भु० ॥ असुनि
असें मजक कसे ॥ यास कसें कळत नसे ॥ अ.

प्रमाण हे ॥ ध्रु० ॥ हंसवि रजवि भुलवि सुखवी ॥
नामापरि खेळ दावी ॥ व्यर्थ गर्व करनि मूढ मनुज
उमिच कासया फसे ॥ ध्रु० ॥

मर्जुना, तुमैं काय मत आहे तें सांग.

अर्जुन—अज्ञातशत्रो, माझे मत आपले स्वाधीन कधीच
किलें आहे. एकी हेंच नम्र. आणखी त्याचें अवलंबन जे करतील
तेच परमहम मिळवितील. सर्व हकीगत मला समजली आहे. पण
करूं काय ? आपले भावेवांचून पाऊल देखील टाकतां येत
नाही म्हणून मुक्याप्रमाणें स्तब्ध समजें भाग आहे. जेव्हां आपली
आन, तेथ आमचा चौपांचा प्राण. आम्हा मात्र या कां हें मद्याच
भीक्षुण्णकृपेनें उलयें पालथें करतों आपण मर्चित काम म्हणून होतां ?
हा देह जर सत्कारणी मिजला नाही तर पद्मंत व आमच्यांत अंतर
काय आहे ? पद्म देखील त्याला कोणी त्रास दित्यावर जिवाची
पर्वा सोडून वायूचा सूड घेतात. मग आम्हां तर राजपुत्र आहोंत.
उगीच डोळे मिटून कधीही प्राण सोडणार नाही. दुष्टाचें निर्दलन
करणें हा तर आमचा मुख्य बाणा. बोला काय तें. आपली
आत्मा प्रवृत्तीत करा. तिला मर्तांतल्यामर्तांत दाखून किती
दिवस देवगार. ही सहनशीलता कोठपर्यंत धरावी. तिचा आम्हांला
तरी वाट आला आहे.

नकुल—आर्या, अर्जुनदादा म्हणतो तें अक्षरशः खरें आहे. हा
वेगळेपणा बिलकूल कामाचा नाही. लोक उधडपणें आमच्यातोंडवर
कुंकणार. सर्वस्व गेलेलें पतकरले, पण कुलखी व स्वातंत्र्य जे गमा-
वतात त्यांच्यासारखे भ्रष्ट व नेवळे दुसरे कोणीच नाही. आम्हां
चौपांचा आपल्या हातून मरण आलेलें पतकरेल. पण आतां हा
अपमान तरणाडूच भयंकर आहे. मातेच्या उदरास व्यर्थ राहिले

हेऊन "खायाला काळ व भुडला भार" असें जिवित् कंठध्यापेतां तें नाहींतें झाल्यानें दुनिया ओत कीट्टीच पडणार आहे. बाबा, प्राणापेक्षा आपली आज्ञा आत्मांला आवडती आहे. 'झणूनच स्वस्थ बसणें भाग आहे.

सहदेव—दादा, आतां होऊंयाच एकदां कायमना निघाय. पुढे झाला आतां विचार. अतिशय विचारानें देखील मनुष्ये वेडीं होतात. आपणा वंश्यांचे बाहेर भीमदादा थोडाच जाणार आहे, त्यांना आपला धोपट मारा. एक मारायचें किंवा मरायचें. या दोन गोष्टी त्याला ठाऊक. भाडभांड वगैरे त्याला स्वप्नांत देखील ठाऊक नसतात. एकपरी तो करतो हें मला मनापासून आवडते. गंधार असा सिद्धाप्रमाणे शांत बसलेलीं आज्ञा मुलावाटे बाहेर निघूंगा की मग दाखवितों सपाटा. बाहूचा कंडू कधीं शमन होईल असें झाले आहे. आईबापांच्या पोटी जन्म घेतल्याचे मार्थक करुंदा. दूक ठेताला आप्पाप्रमाणे आमच्या वृत्ति यावेळीं झाल्या आहेत. त्या उपदेशस्फी जलमिचनानें जागल्या जागीं जिरभूं नका. आतां सरोवर आमच्यानें धीर निघवत नाही. बनवासी होऊं, उपायां मरुपण जिवंतजाई आहे तोंपर्यंत अपमान, स्वअविटंबना, व पारतंभ्य हीं कधीं हीं सहन करणार नाही. इतके प्रकार सोसून जर स्वस्थ बसाययाचे तर मग आझी जिवंत प्रेतेंच नाहीं का !

धर्मराज—बाबांनो धीर पडा. अध्याप दहा दिवसांचा अक्षय आहे तोंपर्यंत हे अशांच्याहून निघ दिवस सुटांत जीव धरून काढी तरी कंठलेच पाहिजेत. हे दादा दिवस पार पडल्यावर आपल्या झुला बाही भगवान कडून सोडू. उच्छेदलक्षणा पुण्यांनीं कधींही करू नये. 'तो एखादे वेळीं यायकानां केला तर जालतो. शिवाय

संगीत सैरंगी नाटक.

तयार झाले आहे निवेपयेंत घोर घरला पाहिजे. अति दुःखाचा परिणाम सुखांत व्हावयाचा हा अगदी सिद्धांत आहे: हे सर्व सेख त्या जगदीश्वराचे आहेत. सुखांत रंक व रंकाचा राव करणें त्याचे हातीं आहे. आपण बळसूर्या बाहुन्याप्रमाणें आहोंत. माझ्या आग्रेला कोण विचारितो ? त्याची आज्ञा शास्त्री पाहिजे. स्वस्थ असा, दांती हांव खरी विध्रांति. हिचें अवलंबन जो करील तोच पुरुष. ईश्वरावर इवाला ठेवा. अणुबेअणू शास्त्री तर त्याची: आपण निमित्तमात्र आहोंत. चला आतां, बहुधा याज्ञसेना भीमसेनाच्या भेटांला गेलीं असेल. आपणा चौघांपेक्षां तिला भीमसेनाचाच जास्त मरवंसा आहे. आणखी तो कांढा गैरशिस्त आहे असेंही नाही. वाघाप्रमाणें किष्क साधून असा; सादज सपाख्यांत आल्याबरोबर मसाण्याप्रमाणें सडप घालून सिद्धाप्रमाणें त्याची आहुती करा. एकमत असू-या, तरच तुमची पत राहील. ताहींपेक्षां नापत सात्यावर तुम्हांला चिमुटभर माती देखील मिळणार नाही. चला आतां. श्रीकृष्ण परमात्मा अखेर असंगलाचें भंगल करीलच करील—

सर्वजण—पद् (राग बेहाग, ताल—त्रिवट.)

तव माया कुणा देह न भंत ॥ भुति न जाये ॥ तुज प्रभुधर चरणकमलि ठाव ये ॥ शांतघन करोनि शब्दकरि सर्वस्वी तूज आधार पांडवांसी यदुवीर ॥ ॥ भु० ॥ जगन्नाथा पूर्णानंद दे शब्दकरि शांती सुख अनुभव घेऊं दे महिषरी ॥ भवांबुधिनूनी तारी राधाधरा ॥ गुणाकरा ॥ रमाधरा ॥ अभयधर ॥ भु० ॥

(सर्व जातात.)

प्रवेश ३ रा. (स्थल पाकशाला.)

(निद्रित असलेल्या भीमसेनास दौपदी जागे करित आहे
असा प्रवेश होतो.)

दौपदी—(मोठ्या विनयाने झोपेतून उठवून) पतराज उठा,
घोरत काम पडलां आहांत ? अहो, प्रत्यक्ष माझ्या सोभाग्यमंदिराचा
आग्ने लावण्याला शत्रू प्रवृत्त झाला असतां अद्यापि कासस्वरू-
पाहून भयंकर अशा निशेत कसे हो दंग झालोत ? काहीं तरी
कुलांगनाची शरम असूं वा. पवित्र अक्षा फातिप्रत्यक्षा मांडारावर
दरोडेखोर तुहून पडलेले माहात असतां आपल्याला क्षिती वाटत
नाहीं, तेव्हां आपल्याला शोर्तीची देणगी दिला ही त्याच्याकडून
मोठीच चूक झाली म्हणावयाची.

पद.

अभिमान शून्य कां झालां ॥ शौर्याभि विभुन कां
गेला ॥ धृतिसागर शोषुनि नेला ॥ शत्रुनें कसा या
फाला ॥ कुलकीर्ति लोपुनी गेली ॥ अमृची मृत्तिका
झाली ॥ धव असुनी विधवा केली ॥ अंगूठा शत्रुनें
आपुली ॥ काल हा प्रतिकूल झाला ॥ दुर्वैद्य या
समयाला ॥ ५० ॥

भीमसेन—(जबळ घेऊन तिळा कुखाकून) माडके, आतां
लौकरच शांती या निद्रेचा त्याग करून शत्रूचा कालक्षयी निघ्रेच्या
मुखांत आहूता करण्यास प्रवृत्त होईल. सखे, हा उच्छ्वसल होण्याचा
समय नव्हें. तुमच्या रागाने शिरा ताणून त्याचा आविर्भाव
वाचविण्यांत भ्रूषण कर आहे. रागाला एकवार नोकळा सोडल्यावर
अग त्याला पाहून काळ्याची देखील गाळण उडाली पाहिजे. नाही
तर नवीवाच्या पाकसाप्रमाणे तुम्हीक राग काय कासाचा ? धीर धर

त्याची अनावर होण्याची वेळ अगदी संधिप आली आहे. लावके, आर्या पांडव भूतलावर जिवंत आहेत तेथपर्यंत लुब्धा पातिव्रत्याची भांति तू काय राणून बालगतेस. धर धर. मला सर्व कांहीं कळत आहे. पण मला धमालेवांचून कांहीं एक करता येत नाही. तो सर्व कांहीं जाणत आहे. तो आपल्या आज्ञेची किंमत पूर्णपणे जाणून आहे. ज्या वेळेस तो नंदीत पडलेली आज्ञा मोडली सोडली त्या वेळी ही तम झालेली भूमी रचाने न्हाईल. तिजवर अस्थीचे पर्वत-प्राय ढांग पडतील. मांसाचा कर्दम माजेल. ती तुला अद्याप शांत दिसत आहे. याने कारण फार वेगळे आहे. ज्यावेळी ती उम स्वरूप धारण करील त्यावेळी हा मर्यादगोल हाडून जाईल. प्रत्यक्ष इद्राच्या उराने धडकी भरेल, हिच्या दणदणाटाने दक्षरिशा धरा-रून जातील, इतकी ती भयंकरस्वरूपी आहे. क्षणनन्व-

श्लोक.

आयो मनर्थ उल्लप्प्यास्तव याज्ञसेमी ॥ हे सर्व दुःख
बसलों वध मी गिलेलांनी ॥ ब्रह्मांड हे उलथण्या नव्हे
वेळ कांति ॥ कां वाक्प्रहार करिशी रमणी अहारांते ॥

प्रीपदी—अहो, त्या कृतांतस्वरूपी कांचकाने माझे केस धरून
मरसभेत लता प्रहार केला असूनही आपले दंडील बंधू शांततेचा
उपदेश करतात तेव्हा या मोष्टीला हंसाचे किंवा रजाचे. मांच अभागी,
मुमच्याकडे त्याचा काडीभर देखील दांप नाही. कारण-

पद.

असुनि पांच संकट समयी न एक कामी ॥ स्वामी ॥
कांतची लाज ज्या न कांत तो निकामी ॥ स्वामी ॥
राग नसे ज्या नरास ॥ पुरुष त्या न बदति खास ॥
मर समेत पती समोर ॥ स्त्रीचिदंबना अघोर ॥

करि अरि विनशोर कशि न शरम अंतरामी ॥ देव-
प्राप्तिना समक्ष खचित फसुनि गेलें का मी ॥ ७० ॥

प्राणनाथ, बडपडीत लुटार घर लुटण्याला आले असतां जोळे मिटून त्याला सुघाल लुटीची परवानगी द्यायची हा शहाणपणा काय ? ज्यांचे दुःख त्याला माहीत. माझ्या अंतर्मायांच्या वेदनांच्या आपल्याला कल्पना कोटून होणार. क्षणे धर्माची आज्ञा पाहिजे. प्राण निघून गेल्यानंतर मग अमृतसंजिवनी मात्रा देऊन उपचार कोणता ? असला कसला बाई भोळेपणा हा ! मोठ्या शंकरापुत्राचे निष्कळ बनणे हे चांगलें का ? पुरुषाच्या आंगी जर राग वास्तव्य करीत नाही, तर मग भर रक्ष्यावर बायकांची अग्नू कर काढित राहील. आपण कांही दणा, पण धर्माची वृत्ति अधर्मी साली म्हुणू नच हे आम्हाला दिवस आले. हा सर्व दृताचा परिणाम बरे. दृताच्या नादांत सर्वस्व गमावून बर पणाला जो आपली प्रत्यक्ष कुलवनिता लायल्या तबारे साला त्याची प्रदांसा आपण पाहिजे तर करा. स्वता घंटाबडवें होऊन आपणाला आकारी, पाथाला नट-का नट, नकुलीला चायुकस्वार, सहदेवाला गोपाळ आणि मला दासी म्हणवें लागले हे कोणामुळे ? धर्म अगता तर अधर्मा अधर्म पुढेंचर कसकटाट घालता काय ? काय सांगूं पक्षेक गोष्टीचो आठवण जाली म्हणजे असे वाटने की, मी रात्रीगना न होतां तशीच कुमारी राहिले असतं तर आतांच्याहुन माझं पुष्कळ कमी हसं झालें अगतें. तुम्ही कशा पाहिजे तर त्यांची हवी तिनकी स्तुती मला त्यांची मुलीमुली ऐकायला नको.

मीस०—पोवाळी, तुझ्यासारख्या विचारी व मूर्ख श्रियेनें प्रत्यक्ष धर्माची निंदा करावी व मी ती स्वस्थपणें ऐकून ध्यावा काय ? यावेळीं विवाह करणारी प्रत्यक्ष जी आहेत म्हुणून बरे; नाहंपिशां दुसऱ्या

कोणाही अशी निंदा केला असला तर त्याचा तत्काळ प्राण घेतला असता. दीपदी, जराही आनाबर ये. थोड्यागळीलेने या जगाच्या रंगभूमीवरील नाटकाच्या नट्याचें आधिपत्य तुझ्याकडे आलें आहे. तेव्हा होतील ते हाल तुला सोसल्यावाचून गत्यंतर नाही. खजे, मोचा भमांकडे काय दोष. तो काय आणि मी काय मजें बाहुली आहेत. नाचवील तसे नाचावयाचें एवढेंच काय तें आपत्ता होती. निचार कर व मी सांगतो हें नाट लक्षात ठेव.

पद.

खेद न मानि अणि भविमानी ॥ संकट हरिल हरिवर-
दानी ॥ पांडव जगति असति जिघंत ॥ अरिभय
नाहिं मे गुणस्नानी ॥ ध्रु० ॥

दीपदी, जरा रागाला आवकून धरवील तर किती बरे वांगडे होईल. आम्ही मेल्या आईचें का दुध प्राशन केले आहे, पण हा समय नव्हे. म्हणूनच स्वस्थ बसणें भाग आहे. दीपदी, तुला थोड्या आघाती शपथ घेऊन सांगतो तें हेंच की या मूंसडळीतांल दोनच ली-
लिनी वस्तू मला प्राणापेक्षा प्रिय आहेत. ऐक—

पद.

गदा घाय शत्रूस देई ठाव ॥ रणीं त्याजला दाखवील
प्रभाव ॥ महा रुद्ररुपी असे यत्प्रभाव ॥ म्हणोनी न
लागे कुणाचा निभाव ॥ अशी लौकिकी शोभसी न
अंतराभी ॥ तशी ही रणीं साह्य दे भीम कामी ॥
अशी भोगसी दुष्ट अज्ञातवास ॥ तशी ती करीजे
स्मरणांत वास ॥ तुम्ही दोघिही सारख्या भीमसे-
ना ॥ हरीच्या कृपे पुर होतील देना ॥ ध्रु० ॥

ज्यांनी ज्यांनी तुला अनिष्टार दुःख दिलें आहे त्यांचा समाचार

हा भीमसेनच घेणार हें पकें समजून ऐस. वेळ मात्र वेळ दे की मग-

श्लोक.

शत्रूंची नरडीं रणीं रागुणी रंडा तयाच्या स्त्रिया ॥
लोकीं या करितों पहा रमणि मी शांतीं तुझी व्हावया ॥
कांते या पुढती सुदीन तुजला येतील गे लौकरी ॥
अशिराधागमणा अहर्निश सती गे सांडची अंतरीं ॥

जा, तुझ्या शत्रूला आज रात्री नाटकशास्त्रेन पायला सांग. तेव्हा
मी निहासारखा किरण साधून त्याची बाट पहात बसतो.
आणखी मग या भीमसेनाचा भाषण क्रोध कसा आहे तो
प्रत्यक्ष पहा. अगदीं देखील भिकं नकोस. दुनियातील
काहीं कायें सुक्तीनें सभावीं लागतात, व काहीं शक्तीनें साथ करून
प्यावीं लागतात. या सभ्यां अगोदर मुख्य मान सुक्तीकडे आहे,
नंतर शक्ती कडे जाणारा आहे. तुझा समजून कधी तरी होईल, पण
या निराकार सवती मोठ्या मत्सरी आहेत. अगे, येथून नुकताच
हनुवधाला आरंभ होणारा आहे. पुढे माझे हातून हलके काहीं
सोहारे घडणार आहेत की ते पाहून तुझ्या उरांत धडकी भरेल.
जांभी अचंकर कर्तानस्वभवी मूर्ति पाहून तुझे नेत्र विपून जातील.
मग मोठा संताप कोणाच्यानेंही आवरणारा नाही. मग तो धर्म-
आचमं कोडीक समजणार नाही, प्रत्यक्ष काळालाही तो हटवीस. मग
जातो पुरे झाला हा मेला राग असे म्हणून तूच माझे आर्जव कर-
तील. मग या भीमापुढें भीड सुर्वत वशिला कोणाचाही चालणार
नाही. घाल गदा आर्पण कर कणाळ मोक्ष हेंच माझें वत.

॥ पद ॥

भाना साठीं देहं मी घाणाला ॥ धीहरी हरिल असु-
काला ॥ १० ॥ जमीं वीरक्रांता ॥ असोनि ही चिता ॥

करि वृथा न तूं सुकुमारी ॥ शत्रुस रगहनी मुष्टि
प्रहारे ॥ थलि त्याचा देह न मी काला ॥ ही प्रतिज्ञा
झाल्य करुनी ॥ देह शान्ती जिवाला ॥ ध्रु० ॥

महोव जा, जाणखी बरोबर एका प्रहराच्या आत कीचकाच्या
देहाचा मसि पिडे तुला दाखवून तुझा अनिवार कोप थंडसर
करून टाकीन.

द्वैपदी—प्रोणनाथ, माझी सर्व मिस्त खरी झगल तर आ-
पणाकडे ओढे बरे. मी तरा आपल्या शिवाय दुसऱ्या कुमाला
जाऊन गाव्हाणे सांगूं. या सुंदर स्वरूपांत मला एकवार कडकडून
भेदं घा. येथून आपल्या भयंकर स्वरूपांत हें सुख मला कधी
मिळेल तें मिळो. (मीमाला कडकडून आस्मिन्न देते.)

भोम—(आनंदानें) अहाहा ! स्वर्गसुख देखील मापुडें
तुच्छ आहे असें मी समजतो. असले सुखोपयोग स्वर्गांत थोडेंच
मिलणार. (चुंबन घेते.)

द्वैपदी—देवि कुलस्वामिनी, माझ्या प्रियाला सुखी देव
झणजे मी तुझी मोठ्या प्रेमानें ओटी भरून विजयधीसह प्राणना-
थाला पंचारतीनें ओवाट्तीन.

पद.

भरिच कर ॥ धराभार साया ॥ हर उदारा गुणा-
करा ॥ निज अरि शिरा खरचरा चिरा ॥ मज विलंब
आतां मुळी करा ॥ हरि करि सहाय ॥ जयास
जगांत ॥ तथास कांहींच उणें नसे ॥ गांजले मी फार
कांता भरि छळ बन्धित पोळुनी ॥ महांध शत्रुस आ-
घोनि जेरीस रणीं जयधीस झणीं घरा ॥ ध्रु० ॥

(उभयतां जातात तोच पददा पडतो.)

प्रेमश-विष्कम्भक.

(स्थळ कौसकाच्या महालाची चौकी.)

हारपाल-काय करावें ! माझा धर्ती कामांध झाल्यामुळे अगदीच नीतिघ्न झाला. सर्व जग त्याला तुच्छ भासू लागले आहे. भर रात्री समेंत एक गरीब पण पवित्र अशा वनितेला हुट वासना पूर्ण केली नाही म्हणून रागाने लक्षाग्रहार त्यानें करावा ? पण राजाना उपमर्श करून मूर्खपणाचें प्रदर्शन लोकांपुढें मांडावें या गोष्टी महा अनर्थाचा कारण झाल्यावांचून राहणार नाहीत. एखाद्या शुद्धक मनुष्याचें हुट कृत्य जगासमोर केव्हांच येतें. परंतु मोठ्या लोकांनीं केलेलीं तुच्छ कृत्यें अभ्यारंत कोही दिवस खपू नसतात. परंतु कोही काळानें ती पाह्याच्या चोरून तरी बाहेर पडतातच. राजाने अधिकारी मर्णाच व बेपरवाई झाल्यावर प्रथम प्रथम दिनांचा अतिशय छत्र होतो खरा. परंतु पुढें आ पसरून बसलेल्या राज्यकांतीनें आपले विकाळ स्वरूप प्रगट केलें झणजे रंक रावाचे छातांवर बसून आपला सूख उगवून घेतल्यावांचून राहत नाहीत. आमचा राजा भोळा सोम पडली झणूनच सेनापती व त्यांची बह्मण हे तूर्त राज्यामध्ये करतीक ते प्रमाण असें होऊन गेले आहे. राजानें काय किंवा दुसऱ्या कोणी हा काय बायकांवर फाजील विश्वास ठेविला कीं उलट त्या बायकांवर मिरां वाटायाला लावायच्याच. हा बायका शमजे सूत सांपडले कीं स्वर्गाला जायच्याच. जोपर्यंत धाक नाहीं व प्रेम कमी तोपर्यंत हा रेशमाझारक्या नरम असतात. आणखी जर को बायच्या उलट स्थिति झाली कीं आदपला बाजार. मग पुरुषांची अश्रु रस्ता झाडायला लागलीच समजा. असो. ज्याचें कर्तें ते भोगील, आपल्याला या गोष्टींची काय झणून पंचाईत. धम्माची श्मालें हुस्मारें नोकरी करावी व झुशाल हरीच्या नांवावर पोटभर भाकरी

संगीत सैरंगी नाटक.

आली. आज नाट्यशाळेत स्वारी भवार्थी मोठ्याच लग्नाचीने गेली. त्याच काही कमीजास्त धांदल दिखते खरी. त्याचें व सुधेष्णा राणी-साहेबांचें काही खलबत जाललें होतें खरें. बाहुधा सैरंगी दासीबद्दल काही खटपट असानीशी घडते खरी. काय करणार बिचारी. तिचा वेढे कोणीच कैवार घेणारा नसत्यामुळे या राक्षसाची इच्छा पूर्ण केल्याचाचून तिला गत्यंतर नाही. एवढा मोठा राजा तो देखील ज्याचे पुढे काय पडलेत्या कुड्याप्रमाणें दीन झाला त्यापुढें या बिचारीच्या पाड तो काय ? असो चला आतां, दोन प्रहर रात्रीचा सुमार झाला. पहारा बदलण्याची वेळ झालीच म्हणायची.

(जातो. प्रवेश समान.)

प्रवेश ४ था.

(स्थळ नाट्यशाळा.)

(सैरंगी बेघाने भीमसेन प्रवेश करतो.)

भीमसेन—काय करावें, कुलदलितेच्या पातिव्रत्य रक्षणासाठीं लीवेण माझ्या नशिवां धारण करण्याचे आलें, असो. वारा येईल तशी पाट देणें हेंच माविली योग्य, मर्याद व उन्मत्त झालेल्या, नर-वधूच्या शेतधांस युक्तीप्रयुक्तीनेच धूळ फेंकली पाहिजे. जेव्हा आतां मंचकावर स्वस्थपणें पडून त्या दुष्ट कीचकाचा कोणत्या युक्तीनें ज्ञान प्यावा याचा विचार करूं या.

(अलें म्हणून मंचकावर निदित्त होतो.)

कीचक—(मोठ्या आनंदानें प्रवेश करून) असा धाकदार असा दाखवून चांद्याच्या रत्नाचा प्रभय दाखविला तेव्हां कोडे सैरंगी रेघमाप्रमाणें नरम आली. कारण काय भगवीं नाईत्य

काला म्हणूनच तिने माझ्या अंगिकाराबद्दल बहिणीपासी आपला हेतु प्रदर्शित केला. मला वाटते माझ्या भांतीपेक्षा ती माझा अधिकार, वैभव व सौंदर्य इत्यादि गुणावरच जास्त मोहित झाली असावी. आज माझ्यासारखी सत्ता आहे कोणाला ? करीन ती पूर्वदिशा मांसी. माझ्या आठ येणार कोण ? नशिव झुलले कीं हें हें म्हणतसे हवी ती गोष्ट साध्य होते. (सैरोधा मंचकावर निश्चित आहे असे पाहून) वाहवा ! अरे ही तर मी येण्याचे अगोदर मंचकावर स्वस्थ कसे निशामुल अनुभवित आहे. दुखणे कमी झाले म्हणजे जशी जाजारी माणसास आनंदाने झोप येते त्याप्रमाणे मला अनुसंध्या-विषयी हिच्या मनाचा पक्का निश्चय झाल्यामुळे निरनिराळ्या कल्पनांनी हिचे मोघळलेले मन शांत होऊन ही स्वस्थ पडली आहे. माझ्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला आहे. इतकें वैभव देखील माझ्यापुढे तुच्छ. प्रत्यक्ष काल देखील मला पाहून धरधर कापतो. तेव्हां मी प्रति ईश्वर म्हणायला कोणती हरकत आहे ? अहाहा ! या सुंदरीच्या श्वासोश्वासाच्या सुगंधाने मंदिरांत विकडे निकडे घमघमाट झुटला आहे. मधून मधून झुकाच्या चार्-वीप्रमाणे नमकणारे हिच्या कोमलांगावरील नवरत्नांचे अलंकार नेत्राला किती आनंद देत आहेत म्हणून सांगू ? हे कांचका, आतां सुसंते वर्णन करण्याचे का तू ही मधुसामिनी पालविणार. आठव झोकर. कामामीने पोळत असलेल्या देहाची रतिधिलासगर्भेत सोपित करून ये अगोदर. (अगदी निकट मंचकावर बसून) प्रिये, कट, या निदने इतक्यांतच का तुझ्यावर पगडा बसाविला. हिच्या प्रेमसल हातांना कामें करून करून किती तरी पडे पडले आहेत. तुझे, तुझ्यासारखी कटोर मनाची बामकी या भूतकावर दुसरी कोणी नवेल. अशा सुकुमार सुंदरीला फुलासारखें अतन करण्याने सोड

संगीत चरित्रांचा मातक.

हिच्याकडून कष्टांनी कामे करून घेण्याला तुला कशी शंका वाटली नाही. अरे, घासाने हिचा केराकलाप अगदी भिन्न चित्र झाला आहे. काय करणार विचारी. दासी झाल्यानंतर कामे केल्याशिवाय कसे चालणार ? प्रिये, आजपासून तुझी संध दुःखे नाहीशी झाली. महाभाग्यवान् या कीर्तकाची तू पट्टाभी झालीस. यापुढे सुदैव्या देवाला तुझी दासी होणार. केवढे तुझे बलवत्तर. प्रिये, मी तुझा रोगाच्या भरांत मोठा अपमान केला याबद्दल मला क्षमा कर अ. खरोखर तू कोसळ मनाची आहेस म्हणूनच सर्व अपराध पोटांत बाळून माझा सत्प्रेमाने अंगिकार केलास हे तुझे उत्तर मी कोणत्या जन्मी तरी फेडू ? बाहवा ! हे आनंदवार्धिनी निरी, तू आपला मार्ग लोकर लोकर आक्रमण करून नकोस अ. शस्त्रांका, तू दगाच्या आड राहून मधून मधून आपल्या शीतल किरणाने गवाक्षातून धंदवायुच्या लहरी-बरोबर मला आनंद दे. सगळ्यापेक्षा माझ्या सुंदर प्रियकरणीला जास्त सुख झाले पाहिजे. प्रिये, पहावीळ तर खरे. हा तुझा आर्त-कित दास तुझ्या सन्निध आहे. यासाठी नेत्रकटाक्षानी एकवार मला अवलोकन कर तर खरी, मला कोणी पडले नाही म्हणूनच बरे नाहीपेक्षा दृष्ट लागून किती अंगारे धुपादे कराने लागते याचा पत्ता लागताना. खरोखर दीपप्रकाश बिलकूल नको असे सेवकाच्या बी उर्गांचे संगितले. या केवळ दीपप्रकाश असता तर किती बरे बहार झाली असती. चूक झाली खरी, आतां ती दोडीच सुधारणार आहे. बरे नाहीतर नाही विवा. ह्या प्रत्यक्ष सखीच्या मुखचंद्रापासून हिच्याची ती काय महती. किती तरी गाढ श्रोण हिला लागली आहे. आतां हिला जागी केलीच पाहिजे. असे काय बरे करावे प्रिये. उठ आणखी या तुझ्या दासाला आश्रय दे किंग. आतां अंत तरी किती पहाणार, हे लक्षापडल फेडून दे. (आंगणवरील

वस एकीकडे बघून तोंडावर हात फिरवू लागतो.) सैरंघी, अग सैरंघी. (असें स्मृणूत आलिंगन देणार तोंच भीमसेन ताडकन उठून).

भीमसेन-(कीचकाला कत्ताप्रहार करून जमिनीवर पाडतो व त्याचे छातीवर गुडघा ठेवून) सैरंघी नव्हे हा तुझा कर्दनकाळ सैरंघी आहे. नीचा, अधमा, कीन झालेल्या पावित्र युवतीचे पातिव्रत्य मोडणार तू लडून फस्त करणार होतास नाहीका ! ये तर मग त्याचा मोबदला. (नरेंडे दाबतो).

कीचक-(आश्चर्याने आर्तस्वराने) अरे नीचा बकूबा, असा कपटाने माझा दगा करूं पहातोस यांत पुरुषार्थ तो काय ! मला जरासा मोकळ्य सोड झणजे दाखवितों या कीचकाचें सामर्थ्य कसे आहे तें.

भीमसेन-दुष्टा, पुरुषार्थपेक्षा बला या बेबी, स्वार्थाचीच जसरी आहे. आतां तूं मोकळ्य कोटून सुटणार. तुझ्या हाडामांसाचा गोळा करून तो गिधाडांना भक्षण करण्याकरितां देतां बरें. धीर धर बाळ्य, (कीचक उठण्याविषयी तडफड करतो. भीमसेन त्याचें नरेंडे दाबून त्याचा प्राण घेतो.) झालास एकदां मानवजन्मापासून मोकळ्य, सुटलास एकदांचा या मृत्युलोकासा. आतां सुशाल कोल्या कुण्याचा जन्म घेऊन तुझ्यासारख्या अधमाचीं हाडें चघळति वेंस.

द्वैपदी-(घाईने पंचारती घेऊन येते) कुलवितेची सभा क पातिव्रत्य रक्षण करणाऱ्या नरवीराला पंचप्राणाची आरती करून ओवाळली तरी त्याची उपकृती फिटणार नाही. अहाहा ! ज्या शिष्यांना असता पती लागेच त्या शिष्यांचे भाग्य कोठवर वर्णन करावें.

पद-(माझ्या प्राणपती जिवलगा)

॥ क्षणि पारंति धरा मनि जरा तुझीं प्रियकांता ॥ कादत मय चित्ता ॥ प्रियाहो ॥ चिननि पेकावी माझि या स-

मयाला ॥ सत्वरि रमणीय माया ॥ धृ० ॥ हा जीव
फार घाबरे बहुनि स्वरुपाला ॥ मती मंद झाली ॥
प्रियाही ॥ विनती० ॥ धृ० ॥

(भीमसेनाच्या मस्तकी तिलक लावून आरती ओवाळते).

भीमसेन—प्रिये याश्मेनी, ही पहिली ओवाळणी तुला अर्पण
केली आहे. याच्या पुढे अशाच कितीतरी ओवाळण्या तुला मिळ-
तील याचा अंत देखील लागणार नाही. असो, तू जा आता. वृ-
त्ताल निद्रा घे. तुझ्या मार्गातील कांटा अजिबात उपटून टाकला. आ-
तां गुप्तपणे याची मला विस्हेषाट केली पाहिजे. भगवान गोपाल-
कृष्णा, ही सर्व तुझीच कृपा. (जातात)

अंक ३ रा समाप्त.

अंक ४ था.

(मुदेण्याचा महाल.)

मुदेण्या—(अनुतापाने दुःखित होऊन) शिव ! शिव ! देवा,
बुद्धी लीला अगाध तर खरीच, पण सर्व बुनियेत मानवाचा उत्तम
जन्म असून या जन्मांत सत्कृत्ये न करितां दुष्ट बुद्धीनें तूं दिलेल्या
उत्तम देणगीचा दुरुपयोग करणारी माझ्यासारखी दुसरी कोणी नाही
तेव्हां तुला दोष काय दाखून द्यावा. जसे कर्म तसे फल हा न्याय
अगदी बरोबर आहे. तुला न्यायाचा तराजु अगदी समतोल आहे
त्यांत काडीइतकीही चूक नाही. मी नाही का मत्सराच्या पायी
आपल्या एकशेंपांच बंधूला मुकले. मातापित्याचा वंशक्षय कर-
णारी कर्मचांडाळीण माझ्या सारखी दुसरी कोणी तरी असेल की
अधिकार मदाने मी काय झालून अबलेचा छल करताना ! भरीव असो

वा श्रीमान असो, सखा व अष्ट ज्वाला खाला प्राणाहुन प्रिय आहे. सैरंध्री, तूं माझ्या प्रियपतीला अंकीत ठेवशील हा माझा खोडा समज ठार चुकून हा महाअनर्थ अन्य तन्हेनें माझ्या नाशाला कारण झाला तेव्हां आतां मी किती जरी आक्रोश केला तरी व जीव दिला तरी माझ्या कपाळी लागलेला पातकाचा डाग जन्मजन्मांतरीं बुजणार नाही. ईश्वर कसल्याही नीच योनींत मला जन्म देवो तिथें देखील माझ्या कपाळीं दुःखमोग हा ठेवलेलाच आहे. प्रथमच जर माझे दोळे उघडते तर असा प्रसंग कसाळा आला असता ? की छलाचें अनन्वित पातक समधाप्रमाणें आ पसरून मी जाईन तिथें माझ्यापुढें उभें आहे. विद्यामारखें तें माझ्या सर्वांगाची काही काही करीत आहे. भूकंपाप्रमाणें रात्रंदिवस मनाला धड्डे देत आहे. आतां करूं तरी काय ? या अधर्माहुळें पुढें कोणकोणत्या मला समयातना भोगाव्या लागणार न कळे. थाला आतां खरी कृपाय द्याजे अनन्यभाषें सैरंध्रीला करण आऊन कृतापराभावस क्षमा मागावी. माझा मानपान मी आपल्या हातानेंच नाहीसा केल्यावर आतां बैभवाचा गर्व मनांत आणून उपयोग कोणता ?

॥ पद ॥

॥ सतीछल केला म्हणुनीयां ॥ दुःखमोग माला नशिबी या ॥ उपयोग नाहीं रडुनीयां ॥ कर्म तैसे फल मिळतें लोकीं ॥ म्याथ तुझा सत्य प्रभुराया ॥ बंधुविगहित जगीं आतां ॥ अंतःसमी गांजितसे चिंता ॥ दुर्दैवानें दिघला कसा मोना ॥ आतां रडुनी उपयोग नाहीं कीं ॥ मजवरि रुसली प्रभुमाया ॥ धृ० ॥

सैरंध्री, तुझ्या दर्शनरुपी गंगेनें वा बाढाढणीचे दुरित क्षान्त झाले अन्नाथ किबरीला सर्वतोपरी क्षमा केळीस तरच माझ्या जी-

विज्ञाने सारंगक होईल. नाहीतर अनंतकोटी वषे मला दुःसह यातना भोगाच्या लागणार हे तर खास ठरलेलेच आहे. (जाते.)

प्रवेश २ रा.

विराट, उत्तरा व बृहन्नडा.

विराट नगरीतील उत्तरेचा महाल.

(नाच चालू आहे असा प्रवेश.)

पद.

उत्तरा—सुकुमारी सुगृहिणी झाल्यावरती लोकीं या ॥
॥ धृ० ॥ प्रथम मुलींना गृहशिक्षण जनीं ॥ अवश्य
दिघल्यावर या जननी ॥ शाहण्या होती सहजी
भूवरि या ॥ सुख जननीविषय पुत्र न होती ॥ परा-
क्रमी ते वसुमती वरती ॥ बीजापरि ये अंकुर
भूमित या ॥ धृ० ॥

विराट—(आपल्याशी) कीचकवधापासून माझ्या मनास
अतिशय उदासीनता आली आहे, त्या दुष्टांना कृतकर्मचि प्रायश्चित्त
मिळाले हे खरं, तरी पण राणी सुदधेसाठी मला वरपंगी तरी
दुःखाचे सुत्कारे टाकवे लागतात. कीचक महाबलाढय सेनापती
होता खरा पण नाकापेक्षा मोठी जड असल्यामुळे माझे वजन
अगदी कमी झाले होते. असो. “गर्त न शोचामि” बृहन्नड, माझी
उदास झालेल्या मलाचें समर्थान तूं करावंस एवढ्यासाठी ना मी
येथे झालो आहे.

बृहन्नडा—राजाधिराज, आपले मनरंजन करावे हे माझे कर्त-
व्य आहे.

॥ पद ॥

॥ यदुधीर भजन रत मना करुनि हर्षी भक्त्य शान्ति-
स देते ॥ करि मर्षाबुधीतुनी पार ॥ प्रभुलीला
मसे की अपार ॥ दोहा ॥ श्रीपादि नत हर्षी होऊनी
शरण तया जावै ॥ अहर्निशी भजन सुखें भक्तिपुर-
सर गावै ॥ प्रिय मक्ती मसे यास फार ॥ करि दुःखें
सकल परिहार ॥ शत्रुकरि दुरित मय भिनाश करुनि
अ सुकीर्ती वैभव देते ॥ ध्रु० ॥

(द्वारपाल प्रवेश करतो).

द्वारपाल—(हात जोडून) राजाधिराज, दक्षिण मोप्रहण
कण्याकरितां राजा तुर्योधन गजपुराहून प्रबंड सैन्यानिशी
निघाला असून या वेळें आपण अर प्रतिकार न केला तर आपली
सर्व माईचीं शिळारे तो दुरात्मा हरण करील या साठीं लौकर काय
तजवीज करणें असेल ती करावी.

विशद—द्वारपाला, सेनापतिला सेनेची सिद्धता करायला लाग,
आणि कंकभटजी, बलव, अधिक व तंतिपाळ यांना निघण्याची तयारी
करायला लाग. काय करावें प्रसंग मोठा विकट आहे. आंधरी काळ
करील ते खरं. बृहन्नडे, कार्यगौरवानुळे मला इथून जाणें भाग आहे,
याकडल मला फार दिलगिरी वाटते. (जातात).

प्रवेश ३ रा.

(स्वतः महाल विराटनगरी)

(उत्तर प्रवेश करतो.)

उत्तर—काय करावें, यावेळीं एकीकडे आह व एकीकडे विष्टर
झमी माझी स्थिति झाली आहे. इकडे उत्तरेकडील मोप्रहणाकडी

संगीत सैरंभी मोडक.

कर्णे, होणे, भीष्म इत्यादि रथी महारथी खचळलेल्या महासागरासारखी अफाट सेना घेऊन निघाल्याचें वर्तमान आतांच जामुदाकडून मध्य समजलें. दक्षिणेकडे वाढा गेले आहेत, तिकडे त्यांची फत्ते होणारच. आणखी तिकडे त्या कौरवांची फजिती झाली म्हणजे कदाचित् तो दुष्ट दुरात्मा दुर्योधन एकदम उत्तरेकडे आपला मोर्चा फिरवून कर्णाच्या घेऊन मिळेल. मग असे झाल्यावर अयंकर प्रसंग ओढवणार हें सास-
रोनी सेनासमूह एकत्र झाल्यावर आम्हच्या उत्तर गौशाला त्यांच्या हाती पडून शिवाय ते राजधानीतही प्रवेश करून आम्हांला काय-
मचें मांडलिक करतील. गौशाला तर आमचें जीवन. त्या नाहींशा झाल्यावर मग आमचें महत्त्व तें काय राहिले, याबेळी कायकामास असते तर किती चांगलें झालें असतें. काय करावें कोही सुचत नाही. याबेळी कचर खावी तर भी क्षत्रिय कसचा ? आणखी याबेळी एखादा चांगला सारणीही नाही. काय करानें ?

(उत्तरा प्रवेश करते).

उत्तरा—(धाड्याईने) अरे दादा, स्वस्थ काय वसलेस ? उत्तर गोमहणासाठी कौरवसेना अगदी सरहद्दीवर घेऊन बडकळी. दक्षिणेकडे वाढाना तो दुष्ट दुर्योधन कैद करून नेत असतां बाळवानें मोठा पराक्रम करून त्यांना सोडविलें, कंक, पंधिक व तंतिपाळ यांनी कौरवसेनेची दाणादाण करून नगराकडे फिरले. दादा, ही अमोघ्य संधी दवडूं नकोस, उत्तरेकडे तूं फत्ते मिळव वी—

पंक्.

अरिदला समरिं जिंकोनी ॥ ये स्वरें फिरनि या सुजनी ॥
करि पंचारती घेऊनी ॥ मस्तकीं तिलक लावोनी ॥
आरती बांधचा करुनी ॥ होईल धन्य तब भगिनी ॥

ही इच्छा तुजवांचोनी ॥ पुरबील कोण या भुवर्गी ॥
मौवाळीणि ही देई ॥ सत्वरगी उत्तरा सुजर्गी ॥ धृ० ॥

क्षत्रियपुतानें यावेळीं पराक्रम न दाखवावा तर केव्हां ? देवानें मंलां बायकोचा जन्म दिला नसता व बहिणीच्या ऐवजीं भाऊ वसतें तर हें हें म्हणतां विष्णुहतेप्रमाणें त्यांच्या सेनासमूहांत पुसतल्यांच्या सर्व सेनेची दाणादाण करून टाकली असती. तूं जर कबळ खाशील तर पुरुषाचा वेळ घेऊन मी समरभूमीवर प्रवेष्ट करीन. बायकांनीं युद्ध करूं नये अशावरून शास्त्राची थोडीच आढळाटी आहे.

उत्तर—पुरे पुरे पराक्रम आपला. ही भातुकली का तूं समजतेस ? तुजस्या रणवाद्यानें काळटळया वसून आतांल. ते उल्लास जेन्नाचे प्रचंड आवाज. तूं तूं तूं करणारे बाणांचे वर्षाव, मधून मधून वीरांना उसेजन मिळव्याकरितां क्षिणें, क्षण, तुताऱ्यांचे भीषण नाद, प्रव्यकाळासारखी भयंकर अस्त्रे; हीं जेव्हां पाहशील तेव्हां ही विरथी जिथल्या तिथेंच राशील. समर भूमीवर तुसती कडबड उपयोगी पडत नाही. तेथें पराक्रमावरच सर्व गोष्टी अवलंबून असतात. सेनानायक मोठा धोरणी, धैर्यशास्त्री व कावेजक असला लागतो. सेनापती कुशल असल्यावर तो योग्या मीत्रेसह अफाट सेनेची दाणादाण करून टाकतो. नाहीतर प्रवेष्ट सेना असून व सेनापतीच्या अंगां शौर्य नसलें तर काहीं उपयोजक नाही. पण काय करूं ? हें सर्व मला कळतं आहे. यावेळीं मी करता गांवकन गेलों आहे.

उत्तरा—दाक्ष, इतके दिवस युद्धकलेचें शिक्षण घेऊन तूं कोणत्या तरी काय ?

॥ पद ॥

॥ भाऊराया समर करुनियां ॥ मिलवी जर्गी सुयश
 विजया ॥ भाऊ० ॥ क्षत्रिय कुलें तव जन्म असोनी ॥
 भीति घरिंसी कांरे स्वमनीं ॥ हे तुजला योग्य नसे ॥
 विजेपरी गमन करि सखया ॥ धृ० ॥ क्षत्रियदेह रणा-
 गणीं पडतां ॥ मुक्ति त्याजला मिळुनि तत्त्वतां ॥ स्वर्ग-
 पुणीं जाऊनीयां ॥ असय घे मिळवुनियां ॥ सुखशांती
 हरिंसी नमुनीयां ॥ धृ० ॥

दादा, केव्हा केव्हा गमतीच्या वेळीं बृहन्नडा असल्या गोष्टी आ-
 झाला सांगूं लागली कीं किती मीज वाटते झणून सांगूं? दादा, वं
 बृहन्नडेला बरोबर घेतलीस तर तुम्ही फार होईल.

उत्तर—कंक, बल्लव, प्रंधिक, तंतिपाळ व बृहन्नडा ही पांच
 रत्ने आम्हांला ईश्वराने दिली झाल्याची? आणखी ज्यापेक्षा बाबांनीं
 जव मिळविला त्यापेक्षा बृहन्नडेच्या साहायाने उत्तरेकडेही मला
 जव मिळेल.

(उत्तरा बृहन्नडेला घेऊन येते.)

बृहन्नडा—युवराजा, एवढ्या जलदीनें बोलावण्याचें कारण काय?
 व तें मला उत्तरेकडून समजलें. पण अशा वेळीं माझ्या सारख्या अर्ध-
 बटाकडून समरामध्ये तुला सहाय कस मिळणार हीच पंचाईत आहे.

उत्तर—बृहन्नडे, पांडवांच्या सेनेत तुमचे पुष्कळ दिवस गेले
 असल्यामुळे अशा बिकट प्रसंगी तुमच्या साहाय्याची विशेष जरूरत
 आहे. कारण दक्षिणेकडे बाबांना विजय मिळविण्यास कंक, बल्लव,
 प्रंधिक, व तंतिपाळ हे आहेतच. यापेक्षा तुमचें मला साहाय्य अवघडें
 झाले भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा इत्यादिकांना मी त्राही
 मान्यान् करून सोबतीं.

बृहन्नडा—(स्वगत) वेव्या, अद्याप ओठवरचा जार सुद्धा बाळगला नाही तोच फुशारकी कघाळा मारतोस ? ती कर्दतकाळसा-
रची अफाट सेना पाहिलीस की तुझ्या उरांत धडकी भरून अंघात
फेफरे भरून ही वालीश बडबड कमी होईल. असो, मावेली यांना
साराह करून खावेल्या अन्नाचे चीज करून दाखवावे व कौरवांचा रम
जिरवावी. (उघड) उत्तरा, माझ्यासारख्या नटाचे काम झगजे
गावं, नाचावं, नानाप्रकारची बांधे बाजवून कर्मणूक करावी. सदा-
ईश्या रम्य नाती संगम्याला व ऐकण्याला मनोहर वाटतात पण
प्रत्यक्ष समरांगण झगजे यमाचा केवळ दरबार. तिथे प्रवेश करणे
अगदी कठीण, तशीतून प्रवेश झालाच तर ससुरवतुराई दाखवून
घत्रूला पादाक्रांत करणे फारच विकट. तेथील देखावा फारच
भयाण. शुबराजा, काय सांगू. बुद्धाची आठवण काही की माझी
गाळणच उडते.

उत्तरा—बृहन्ने, असं हो काय करता ! दादा, तूं बृहन्नेला
बरोबर घेऊन उत्तरेकडे मोर्चा फिरविलास की जय मिळेल. तुम्ही
बरबर पागुलमोवा दाखवून आम्हांला भिवविता हे समजत की नाही ?
दादा, तूं यांना घेतल्यावाचून स्वारी करशील तर तुला जय मिळ-
णार नाही. एक तर मर किंवा मार आणशी जर का जिवंत
समजूक्या हातीं सांपडलास तर तूं मेलास असे समजून मी तुझे
तोड सुद्धा पाहणार नाही.

बृहन्नडा—(स्वगत) वा कुमाराच्या अंगी केवढं क्षात्रतेज
बसकत आहे. उत्तरे, तुला क्षीज्ज्ये दध्यांत विधात्याने मोठा चूक
केली म्हणावी ? काबास ! अशी वीरशाली ज्याचा अंगना
होईल तो मोठ्या भागवान समजायचा ! (उघड) शुबराजा,
नाही चिंता नाही. मी तुझे सारभ्य करीन पण रण व चोडे चांगले

धाडिजेत. ह्मणजे मी जसा एकादा कुशल नावाडी स्वच्छलेल्या प्रचंड महासागरांत आपली नाक सुरक्षित घेऊन जातो त्याप्रमाणे तुम्हा रथ महासागरासारख्या स्वच्छलेल्या कौरवसमूहांत घेऊन जाईन. चल तर, मातोश्रीचा आशीर्वाद घे, जगदंबेचें दर्शन घे, ह्मणजे परमारभ्याच्या कृपेनें तुला रणांगणांत जयश्री माल धाळील.

उत्तर—(आनंदाने) आहाहा! इतकं मला तुमचें सांग मिळाल्यावर मी प्रत्यक्ष कालाला मुक्ती मिणार नाही. स्वंबाहुबळानें आज कौरवांचा असा समाचार घेतों कीं, त्यांनीं माझा पराक्रम पाहून आश्चर्यानें तोंडांत बोटेच घालावांत. शाबास! शाबास! अशा बीरतेच्या आरोळ्यांनीं दहादिशा दबावून सोडीन. हा पहा, बाललोच. तुम्हीं माघ तयारी लेंकर करा. शत्रूसैन्यावर केव्हां तुझें पडेन असें मला झाले आहे.

पद.

उत्तरा—

करि धम्य क्षात्रवंशाला ॥ जिंकी शत्रुला ॥ शङ्करि
रणी घे सरोनी जयश्रीला ॥ धृ० ॥ नच पाठ दाची
शत्रुला ॥ भिऊ नकी शत्रुला ॥ बंधो ॥ सुकीर्ती वरुनि
नगराला ॥ धृ० ॥ गोधना रक्षि खेल्हाळा ॥ स्वातंत्र्य
रक्षि या काला ॥ वंधुमी हरीपदकमला जाई मुखाला ॥

दादा, मूं विजयश्री मिळवून आलास कीं मी तुम्हां पंचारत्री करीन. तुम्हा पराक्रमाची शोपाकषावर वसून गाणां गाईन.

पद.

जग ह्मणो धम्य तुला बांधवा ॥ यशोदुंदुभी ससुमनी
करती ॥ पराक्रमे गाजवा गोधन जीवन या राट्याचें ॥
असे सत्य कीं महा ॥ धृ० ॥ स्वातंत्र्याचें रक्षण

कहती ॥ मिळवी जनों वैभवा ॥ धृ० ॥ समरांगणी
वे विजय बांधया विनती असे माधवा ॥ धृ० ॥

भगवान् श्रीकृष्णपरमात्मा तुला सुयश देवो, हीन त्याला का
हीन कन्येची अनन्यभावे प्रार्थना आहे.

(सवे जातात. पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ था.

स्थळ रस्ता.

(द्वारपाल प्रवेश करतो.)

द्वारपाल-(आनंदाने) अहाहा ! या विराट नगरीच्या मा-
ग्याचे वर्णन सहस्रमुखी शोचनेच केले पाहिजे. दक्षिण गोमट्या-
साठी कौरव आले असत! त्यांना कंक, बल्लव, पंधिक व तंतिपाव
बांनी पूर्ण नासोहोरम करून नीच मुशर्माच्या हातांत सापडलेल्या
आमच्या महाराजास सोडवून मोठाच पराक्रम केला. अहाहा ! धन्य
ही वा वीररत्नांना प्रसवणारी माता ! नाही पेक्षा आम्हा सैदाह
शिपाई, नुसता डौल तेवढा पाहून घ्यावा. पराक्रमाच्या नावाने मात्र
पूज्य. राजधानीत आज महाराजांचा प्रवेश होणार झालून नागरिक
जनांनी आनंदाने महोत्सवाची अगदी गर्दी करून टाकली आहे.
मुवासिनी क्रिया रस्त्यावर नंदमाचे सडे बांधून बसतो नाताप्रकारच्या
गुरंगामिश्रित रांगोळ्या काढीत असलेल्या मला कितीतरी आवळल्या
बोऱ्या दिवसांपूर्वी मेनापती कीचकाच्या वधामुळे जी नगरी शोका
वैषांत निमग्न झाली होती, तीच नगरी आज आनंदार्णवांत एखाक
सुंदर नौकेप्रमाणेच तरंगत आहे की काय असे वाटू लागले. तेव्हा
स्वयं तुम्ही लीक्य मंडी अगम्य आहे. क्षणांत हस्तक्षिप्त व कने

रक्षितोस; हे तुझा इच्छेवर अवलंबून आहे. आम्हां अज व मूढ मानवांच्या हातीं यांतील कांही एक नाही. ईश्वरकृपेनें बुधराज उत्तर महाराजांचो स्वार्थ विजय संपादून आली की, मग वैभवंमंदिरावर कळसच चढला असें समजलें पाहिजे. ईश्वराची कृपा होऊं लागली कीं आनंदा आनंदाचा कमी थोडेच पडणार आहे. अवघड गतप्राण झाल्यामुळे ही विराटनगरी ग्रहणांतल मुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे कितीतरी सोभायमान दिसत आहे. ईश्वरा, माझ्यासारक्या हतभाग्याची हिला फिरून इत न लागो होव तुझ्याजवळ प्रार्थना आहे. (एकलेसे करून) अरे, हा काय चमत्कार. हे उल्हाटयंत्रांचे मेचगर्जनेप्रमाणे आवाज कुठून बरे ऐकूं येतात, त्याप्रमाणेच बीर-च्या आरोज्यांनीं का दसादिशा कसा दणाणून जाऊं लागल्या. या वस्तू मला असें वाटतें कीं अगदीं शहरानजीक आमच्या व कौरवांच्या सेनेची धुमधळी चालली असावी. असो. प्रत्यक्ष युद्धांत जाणें माझ्या नशिवां नाही तरी युद्धचमत्कार दुरून पाहून तरी नेत्रांचे पारणें फेडून घ्यावें. हा जीवनार्थ कळव्हा युद्धापेक्षाही भव-कर आहे.

(असें झणून जातो.)

प्रवेश १५ वा.

(उत्तर, बृहभडा व एकाकडे विराट राजाची सेना असा प्रवेश.)

बृहभडा—बुधराजा उत्तरा, श्रीमहेंद्राच्या कृपेनें हा विजयस्थ आपल्याला प्राप्त झाल्या कारणाने आतां पराजयाचे नाचच काढे नकोस. तुला दत्तात्रायाचा तोंटा पडूं नये म्हणून आपल्याला वाटेत कमीच्या झाडावर आयतीच साक्षुर्मा मिळाली. परमेश्वराची कृपा झणतात ती वास्त. मला वाटतें पांडवांनीं अज्ञातवास कठण्याच्या अंगोदर आपली

सज्जासो या साहावर सुरक्षीत ठेऊन पुढे गमन घेले असतें. ही त्या पराक्रमी भीमसेनाची गदा, हे त्या किरीटीचे प्रचंड गांठीव धनुष्य, हे नकुलाल हीं मी पुष्कळ वेळा पाहिली असल्यामुळे हीं शस्त्रे त्यांशीच अशी माझी बालबाल खात्री झाली. हं आटप आतां, सोभाहून रहा. प्रचंड कौरवसेनेची गांठ आहे. तिळभर देखील आसनापासून डळतां कामा नये. असा घाणाचा आरंभी वयाव कर कीं मेघांनीं आच्छादिलेल्या गगनसंडळाप्रमाणें कौरवसेनेला झांकून टाक. अरे, असा कावरावाभरा काय म्हणून होतोस. पुढाला आरंभ झाला नाही तोच तुझी ही अवस्था. मग प्रत्यक्ष कृतांताच्या जबड्याप्रमाणें आ पसरून बसलेल्या सेनेच्या मध्यभागीं गेल्यावर तुझी अवस्था काय होईल याची मला कल्पना देखील करवत नाही. हाथरे भ्याडा ! तूं क्षत्रियाचा छत्रा असून असा वावरतोस हें तुला मोठें लांछन आहे.

उत्तर—(सर्व भाषण जोचऱ्यासारखें व घाबरल्यासारखें बोलावयाचें) ब्रह्मदे, मी तुझ्या पायां पडतो. रथ नगरीत परत घेऊन वला. ही अफाट रोना पाहून माझे डोळे दिपून त्यांना ओंधारी वेऊं लागली. माझे काळीज वर वर कांपत आहे. सर्वांमाला पररहून घाम आला आहे ! माझ्यानें धीर निघत नाही ! बापेक्षां तूंच आपल्या हातांनीं मला ठार करून टाक ! पण हें युद्ध नको काहीं नको. मला काय माहीत एवढी सेना अफाट असते ती, भितांवर फाटलेली रामरावणाच्या लढाईची पित्रे मी पाहिलीं होती त्यावरून मला असें वाटलें कीं, सेना सेना म्हणनात ती हीच असेल. तर मग असा सेनेचा फडशा पाडायला किती वेळ लागणार ! पण ही सेना पहावी तर वेगळीच दिसते. एखाद्या खंदकलेल्या समुद्राप्रमाणें भयंकर ही सेना, त्यांतील रथ ह्या त्या समुद्रांतील नावाच व रथांवरील खजसंभ ही त्या नावाचीं शिडे अशा एकनांदोन कितीं म्हणून गोष्टी सांगू. (दक

क्या सारखें करून) बृहस्पदे, हा सिंहजनेप्रमाणें महाशंखांचा नाद ऐकून
हृदयांत धडकी भरून कानटाळ्या बसव्या. बृहस्पदे, अशी मे कड
माझ्याकडे बघून हंस्तेस ? तुला सहा पाटले पण माझे जीव कासा-
बसि होतात याचें तुला काहीच वाटत नाहीना. चल कां मे नगराकडे.
ॐ ॐ ॐ ॐ (रडूं लागतो व रथातून उडी टाकून पळूं लागतो),

बृहस्पदा—(त्याला घेऊन आपणून रथांत बसविते) हायरे
मिड्या, भटा मिडुकाचीं मुले देखील तुझ्यापेक्षां धीट असतात.
असें असून तुझ्यासारख्या पराक्रमी क्षत्रिय पुताने वायकासारखे
रडून पलायन करावें. हें तुला दोभतें काम ! खुलवा, अवसान
कायचूं नकोस. अचानक हें तर मुख्य प्राण आहेत. धीर धर, हिंमत
सोडूं नकोस.

उत्तर—बृहस्पदे, असे माझे यज्ञांतले पशुप्रमाणें हालहाल कर-
तेस, त्यापेक्षां एकदम मला ठार का नाही करून टाकात, मी ध्येय
वायकामध्ये बडबड करून फुगारक्या सारिल्या त्याचद्वल मला
झुम्या कर. तूं माझे न मेकशील तर तुझ्या पायाशीं धडकी
देऊन आतांचे आतां प्राण देतो पहा.

(असें घेऊन पायापाशीं धडकी मारतो.)

बृहस्पदा—उत्तरा ऊट, असें करूं नकोस. तूं माझे सारथ्य कर-
शील ना ?

उत्तर—दू मला उणेजव दिलेस तर तें आनंदांमे करीन. पण
हातांत धनुष्य धाणून भ्रमणार नाहीं.

बृहस्पदा—तर मग काही वेळ होळे मिटून बस.

उत्तर—(होळे मिटतो.)

बृहस्पदा—(लढाईचा पोषाख करून हातांत गांधीय धनुष्य

केले व उत्तराध्या हातांत बाबुल देऊन) हें, कर श्रीकृष्णाचे स्मरण आणखी दोळे उघड.

उत्तर—(त्याला पाहून आश्चर्यचकित होऊन) अहाहा ! का मनमोहन देवपुत्राला पाहून माझ्या नेत्रावरील पटल निघून जाऊन भी अगदी दिपून गेली. झाला गाहिल्याबरोबर माझे बाहु वीर भौने स्फुरण पावू लागले. हातांत प्रतोद घेतल्याबरोबर केव्हा शत्रु सैन्यात वायूच्या वेगाने रथ नेईन असें मला झाले आहे. देवपुत्रा, बन्ध तुम्ही. अरे तूं माझ्यावर जावूचा तर प्रभोग केला नाहीसना ! आजन्म मी आतां मुला सोडून एक पळभर देखील इकडे तिकडे जाणार नाही. तेजस्वी पुढ्या, आटप लौकर, तोफेनून सुटलेल्या गोळ्याप्रमाणे एका निमिषाचीत शत्रूच्या प्रबंड सेनेच्या मध्यभागी रथ नेऊन कौरवसेनेला चकित करून टाकतो.

गृहपति—आतां जितकी चलाखी करशील तितकी घोवीच आहे. (रथ जवळ गेल्यावर) हा पहा तो गृष्ट कर्ण, हे गृष्ट महाराज द्रोणाचार्य, गंगेय, कृपाचार्य, व गुरुपुत्र पराक्रमी अभ्युत्थान, असेरे, यामध्ये माझा हाडवैरी गृष्ट दुर्योधन कोठेच दिसत नाही. त्याच्याशिवाय गृष्ट निरस होणार. (मोठ्याने ओरडून) भीष्माचार्याद मुख्य वीरांनो, अरे कर्ण, अरे विराटाच्या गाई चोरून घेणाऱ्या चोरांनो, अरे क्षत्रिय कर्माळा सोडून तुझांला चोऱ्या कर घ्याची बुद्धि फुटून आटवली. याचा दम बरो. आतां तुझां सर्वत्रांचे प्राण माझ्या सुटींग आहेत. एकेकाला असें कांहीं भरणे ज्ञायाश्चित देतो कीं फिकन चोऱ्या छणून करायच्या नाहीत; इतकेंच लगे तर अधर्माचरण कालवया करणार नाही अशी तुझांला दहकत झालती. गृष्ट द्रोणा, आजोबा गंगेया, कृपाचार्य, बंधो अभ्युत्थान, तुझांचे आज्ञाप्रमाणे तुझांला गृष्ट तुम्ही मुचली, त्याला तुम्हा त

संयोजित शिरिणी वाक्ये.

काय इसाज, ठीक आहे संभाळून असा, ह्या प्रकृतकायकारेष्ट अखंड अशाचा वर्धाव सहन करा. (मनुष्याची प्रत्यक्षा ओढून व बाण मारून) प्रिय शरांनी, प्रथमतः मुखरणाळी घेऊन करून मग तसेच पुढे हाथुळंवाला मुखाने करा. हे उत्तरा, अंधाच्या दोऱ्या सैल सोडून दे, प्रकृत कायप्रमाणे हाथुळंवाला दाणादाण करून त्यांनी चोरून नेलेले गोधन परत आणू या. (असे हाणूक रणासह जातात. पडदा पडतो.)

अंक ४ या समाप्त.

अंक ५ या.

प्रवेश १ हा.

(दक्षिण दिशेकडे अय संपादन करून आलेला राजा विराट कंक, बल्लव, राजाचे मंत्री व इतर परिचारक यांचा प्रवेश.)

विराट—आर्य कंक भटजी, आपणा सर्वप्राच्या सौम्यते मागे जीवित रक्षण होऊन कारणांचा पुरता मोठ झाल्यामुळे ते फिरून या विराटाच्या राज्यांत पाऊल देखील टाकणार नाहीत अशी त्यांची प्रेक्षा उघाळ्यामुळे माझा आनंद गगनांत देखील मागेनासा झाला आहे. उत्तरदिशेकडून माझा पुत्र उत्तर विजय संपादन करून आल्यास माझ्या आनंदाला पारावार नाहीला होईल. असे, आता कोही वेळ चौपट सेकून मग विभ्रंती घ्यावी अशी इच्छा आहे.

कंक—राजा विराटा, हे घृत खेळण्यांत जिनके चांगले आहेत तितकेच परिणामी अनर्थावह आहे. ह्या घृताच्या भर्ता मनुष्याला बिलकुल भान रहात नाही. हा हाव मोठा उत्पत्ती आहे. एखाद्या वेळे हा खेळत अस्ताना मनुष्य संतापला की तो आपला

भागाची वेळीच पर्वा करीत नाही. मग इतरांची त्याला कोटून ओळख राहणार. नठराबांची गोष्ट पुरातनकालची आहे; पण त्यांचे प्रसंगी धर्मराजा ब्रूताचे नादाने सर्वस्वाला अंतःस्थ विपत्तीमस्त होऊन रानोमाळ भटकत फिरत आहे. हे पाहू उदाहरण पाहून तरी ब्रूताचा तू नाथ सोडून बाबास अशी माझी मुली जावस्थेपूर्वक विनंति आहे.

विराट—कंकभटजी, उगीच करमणूक झालून वोन बाब केवढी; आ मध्ये आपल्याला पैज घोडीच लावायची आहे. सैरंभी, तू सोंगटधात पट घेऊन ये पाहू. (सैरंभी पट आपल्यासाठी जाऊ लागते)

सैरंभी—(आपल्याशी तिरस्काराने) ज्याच्या पायी मला अपरिहार्य दुःख योगावे लागले, ते दुष्ट ब्रूताभेदन पाहण्याची किंवा मेले साहजा नशिबी आलेच. (पट घेऊन येते.)

(विराट व कंक बाब जेवू लागतात तेव्हा एक समराजशालका आलेला हेर प्रवेश करतो.)

हेर—राजाधिराज, एक अत्यंत आनंदाने वर्तमान सांगण्यासाठी आलो आहे.

विराट—सेवका, अरे कीकर सांग काय ते, तुम्ही पुढेबागी आनंदाची—

हेर—राजा, बृहन्नदेच्या अतुल पराक्रमाने पुढाराज्याची स्वारी विजय संपादन करून नगराकडे यात्रयास निघाली. सर्व सौराष्ट्र सेनेचा मोड होऊन ते दुराक्षे गजपुराळा मुर्खीत जीव धकवून पडून गेले. बृहन्नदेच्या पराक्रमाने सर्व सेनासमूहात मोठेच सैन्य होऊन राहिले आहे.

कंक— ज्या ठिकाणी बृहन्नडा त्या ठिकाणी विजय हा ठेवलेला. ती नद्याच पराक्रमा आहे. तिच्या पुढे उभे राहण्याचा प्रत्यक्ष कर्तासाची देखील प्राप्ती नाही. मग इतरांची काय कथा.

विराट—(संतापाने) कंक भटजी, एकदया बृहन्नदेची कुशा-
हर्षी साह्यासमोर बिलकुल कामे नका. माझा उत्तर पराक्रमाने
कांही करी का आहे ! उगाच एखाद्याची फुगवून केलेली प्रशंसा मला
तर बिलकुल स्वपत नाही.

कंक— उत्तर कसा साळा तय असाून घ्या आहे. त्याच्या
पैशां बृहन्नडा किती तरी कसलेली. प्रत्यक्ष अजुनाच्या तालमीत
तिचे दिवस गेल्यामुळे हेर सांगतो हे वर्तमान अक्षरज्ञः खरे आहे.
मला एखाद्याचा उगाच खोटी स्तुति करण्याचा सोडा नीड आहे.

विराट—मग माझा बाळक उत्तर अगर्षाच कुचकामाचा असे
तुमचे म्हणणे की काय ?

कंक—कदाचित् असेल. अनुभवाविनून बोलणे निवळ मूर्खपणा
आहे, असे मी समजतो. खरे बोलण्याला प्रत्यक्ष काळाची देखील
मला भीति नाही. मग इतरांचा तो पाड काय.

विराट—कंकभटजी, हे तुझा कोणापुढे बोलता आहां याचा वि-
चार केला आहीत काय ! मी तुझाला अगर्षा कल्पद्रासमन वाटत
आहे काय ! हे म्या तर मग आता ह्या गोष्टीचे पारितोषक. (हातांतीक
कांसा कंकाला मारण्यासाठी घेतो.)

कंक—बक्षीस तें काय देणार ! मजसारख्या गरीब भिक्षुका-
ला मानून तुझ्यासारख्या राजाने एकंदीवर येणे अगर्षी गैरिस्तन आहे.

विराट—तुझा भिक्षुकीचा पात निवळ संपांसाईली. वेळ आसा

जर उलटायला कमी करणार नाही आणि क्षमा मागायलाही मागे पुढे पाहायलाची नाही. एक शब्द उच्चारल तर स्वरस्वर.

कंक—क्षमा पोकर रागाला मी मुलीं तुझीं भौक पाकळीत नाही. मग वाटेल ते तू कर.

विराट—हे घे तर तुझ्या कृतीकडे प्रायश्चित्त. (असे म्हणून कंकान्या मस्तकावर हातांतील फासा फेंकून मारतो, कंकान्या होक्यातून रक्तानी धार पडत आहे. तोंचे सैरंगी भांडक्यांमध्ये एक धरते.)

सैरंगी—राजा, काय केले आपण हे ? त्यांच्या रक्ताचा एक पिंडु जर भुमंवर पडला असता तर सर्वत्राची राक्षसांमोठी उडाली असती. मी जवळ होते म्हणून बरे झाले. नाहीपेक्षा मोठा अनर्थ गुदरला असता. शिव ! शिव ! हे मेले घूत अगदी हो बाईट. त्यांच्या पायीं रात्राचीं रात्रे उलथी पालथी पडलीं असें असतां, दाहण्याबुद्ध्या मनुष्यांचे होले अद्याप नाट उघडत नाहीत. याला क्षमाचें तरी काय ? (सैरंगी एकीकडे रडू लागते).

बाहुच—राजा, तुझ्या अंगी सारासार विचारशक्ती अगदीच कमी दिसते, मी तुमचे अन्न खाऊन शरमिदा तालीं नसतां तर आतांय तुम्हा विराटाचे दोन विराट केले आहेत, पण काय ? राग जेथल्या तेथे निरुपायास्तव दडपून टाकजे भाग आहे. हे रक्त जर बृहन्नवेने पाहिले तर तुला तात्काळ वैकुंठ्याचेला जावे लागेल. बृहन्नवा आला असेल तर रुपा करून तिला माघ कोणी वेळ इकडे पाठवू नये. नाही तर मोठान अनर्थ गुदरून आनंदाचा विरस होईल. भरे, हा अत्यक्ष भर्माचा अवतार अज्ञातवायो भर्मेराजा असे बरे. आज बरोबर अज्ञातवाभावे दिवस परिपूर्ण झाले म्हणूनच उघडपणे खरे सात मुक्ता कळविले आहे.

विराट—(धर्मोचे पायी मस्तक ठेऊन) राजाधिराज धर्ममूर्ते, या विरुदाला क्षमा करा. आपण क्षमा न कराल तर आपले कर्दन-काळासारखे बंधु माझे हाड देखील राहू देणार नाहीत, श्रीकृष्ण पर-ब्रह्माची शपथ घेऊन सांगतो की मी आपणास वृहमुखीने मारिले नाही. हा सर्व दुष्ट कृतान्त परिणाम. आपण कोण हे मला अगोदरच सांगितले असते तर असा अनर्थ काय म्हणून होता.

पद.

अपराध क्षमा करनीयां पर्वरी च्या पतिता ॥ अनुचित
कृति प्रज्झातून घडली ॥ तनयें जनका शिक्षा दि-
धली ॥ दूर तमा करी सविता ॥ क्रोध असे मातंग
सरोवर ॥ स्रष्ट करितसे पानच अंतर ॥ शांति असे
सुवासिरता ॥

राजाधिराज, सर्वसंगताला आशय दिव्यावाचून मी हातभार नाही. मी महापातकी कर्मचरकाल राजमदांत भुंद होऊन माझ्या हातून हे अनुचित कृत्य झाले. दमोदागरा, या हाताला कृतापराधाबद्दल क्षमा करा. (पायी पडतो.)

कांक—(आर्तस्वराने) राजा विरुटा, कळ, दुष्टाकळे यांचा कांडीतका देखील दोष नाही. ईश्वरी नेमानेच कधी चुकत नाही, जे झाले ते ठीकच झाले. मला पूर्ण अनुभव आला असता फकी पाहण्याच्या कांदाळा काय झालून हातांत बेलले ? बरे झाले. अगदी ब्रह्माची खोड जुटली.

विराट—राजाधिराज धर्ममूर्ते, दमोदागरा भीमसेना, सति-प्रीती, न जायतां माझ्याकडून अतिशय मंद गोष्ट घडली पण

आतां दुःखांत मुख एवढेंच मानतों की, पुण्यवान पांडवांच्या सह-
वासानें मी व माझे सर्व राष्ट्र वर्ममय झाले. माझी पुण्याई मोठी
बळवत्तर, नाही पेशां आपल्या चरणाची धूळ मज पामराच्या
जगराळा कप्याला लागली असती. असो, आतां कसबे
सर्वांनी मंगळमानें करून नित्यकर्म आठोपून पुवीध कार्याला लागून
पाहिजे.

(इतक्यांत उत्तर आल्याची वही येते.)

हेर—बृहन्नदेशादिव युवराज नगरासमिध येऊन पोचले.

विराट—मानंद होऊं लागला कीं मग पाह्यांचें तिकडे ल्यावें
वास्तव्य होऊन दाही दिशा दशापून जातात. श्रीकृष्णकृपेनें मी
ठाव अनर्थ टळला म्हणायचा. असो, आतां विजय संपादन आलेल्या
सेनेचें अभिनंदन करणें हें माझे कर्तव्यच आहे. अज्ञातवात्रो चकी-
राज, भीमसेना, सती द्रौपदी, कल्याण आतां.

(जातात पकडा पकती.)

प्रवेश २ रा.

(स्वतः साक्षा महाल, सैरंधी प्रवेश करते.)

सैरंधी—कितीही उपकार करा. पण ना क्षणेंच सुदीच्या
राजाचा विषाम कोणीही धरूं नये. ह्यांचीं मधुर भाषणें कसक-
सावरील जलविदुप्रमाणें क्षणेंच, कोणत्याही गोष्टीचा यत्निवृत्त
जो कोणी भरवसा धरील तो हटवून फसावयाचा. दक्षिणतोम-
हणासाठीं आलेल्या दुष्ट कौरवांची दाणादाण करून कैद करून वेत
असलेल्या विराटाक आम्हा शिष्यपतींनीं सोडवून ज्याचें जिवितें

संगीत सिराजी मस्टर.

१. अन्तःकरण केती त्याच विराटानें मृदुमदेच्या पराक्रमाबद्दल मकांनीं शरीरक, केली व ती खरी असुन पुत्रसत्तरानें कोणत्याही गोष्टीचा विचार न करितां दूताच्या भरांत कंकाचे मस्तकावर फासा मारल्य. त्यावेळीं मी तिथे होतें द्वाणून बरें झालें. नाईपेक्षां जर की त्यांचे रफाचा एक बिंदु जमिनीवर पडला असता तर सदैव भूगोलाची राखरांगेली उडाली असती. ह्या मेल्या सौमट्या आणि फासे ज्यानें निर्माण केले असतील, त्याचा खचीत वंदाक्षय झाला असेल. ह्या दूताच्या पायीं आम्ही घोडीं का दुःखें भोगलीं ! राजा मलाची याचे पायीं घोडी का दुर्दशा उडाली. असो, ह्या दूताच्या नादीं जे जागतील त्याचे नाटोळें व्हावयाचेंच. विराटानें शानहल क्षमा मागितली म्हणून बरें झालें. नाहीं पक्षां काय अनर्थ पुढरला असता तो सांगतां पुरवत नाही. असो. ह्या मेल्या दुष्ट कौरवांचीं श्रीकृष्णरूपेनें जांगली विटंबना होऊन ते अधोवदन करून गजपुराला गेले. हुकडे विराटाची गोधनें त्याला मिळून त्याचे प्रिय स्वातंत्र्य कासम राहिल्यामुळे आज राजवाड्यांत व सर्व नगरांत आनंदीवानें होऊन राहिला आहे. माझे प्रियपती आज अज्ञातवान परिपूर्ण झाला म्हणून यथा-शास्त्र-विधि-पूर्वक मंगलस्नानें करून राजदरबारांत जाण्याचे तयारींत आहेत. राहुप्रस्त मुक्तचंद्राप्रभाणें या वेळीं आपल्या स्वाभाविक तेजानें ते जनचिन्ताकर्षण करीत आहेत. आतां मला देखील मंगलस्नान करून श्रीतुलसीदेवाच्या पूजेला गेलें पाहिजे. (सुदेष्णा प्रवेश करते).

सुदेष्णा—(सिराजीच्या पायां पडून व हात जोडून) पांडववृत्त-स्वामिनी महासती द्रौपदी, मी तुझा योग्यता न जाणतां वैभवाच्या तोण्यांत उपमर्द केला, भाषाकडून छळ कराविला, यासाठीं ते देवी, माझे अपराध पेटांत बाळून या रीन झालेस्वा भगिनीला पदारा

वे. महासाध्वी, तूच क्षमा करशक्ति तर माझे पातकांचे भस्म होईल. बाही पेक्षा रौरव नरकांत देखील मला जागा मिळणार नाही. श्रीकृष्णभगिनी दुपदनेदिनी देवी पांचाळी, मी तुला शरण आले आहे. शरणागताला अमयवर देऊन कृतापराध क्षमा करा. कर्मी प्रमाणे मला तंतोतंत तर फळ मिळालेच. पण देवी, आता झालेल्या सर्व गोष्टी विसरून जाऊन मला मुक्त करून सुखेदान दे हीच तुझा करणी अनन्यसाधने प्रार्थना आहे.

पद. (सतीस देह सतत तोष या चालीवर.)

जें क्षणतिल ते करितिल सत्य सती भूवरती ॥ श्री
हरि या पदकमलीं स्तब्धेमें वे सुगती ॥ सती सीता
सावित्री तारामती दमयंती ॥ भूतलांत वंश पाहा
असती अजुनी सुमती ॥ श्रीदेवी दुपदसुते अक्षय
सीमान्यवती ॥ तब किंकरि होइन ने जन्मोजन्मीं
सुदती ॥ १ ॥

(असे झणून द्रौपदीच्या पाया पडते.)

द्रौपदी—सुदृष्टाबाई उठाव. देवगतीच्या विशिष्ट खेळाची आज परित्यक्तांति झाली. ज्या गोष्टी व्यावयाच्या त्या होऊन गेल्या. आता त्याबद्दल खेद मानणें हा निव्वळ वेदेषणा आहे. कुणी कुणाकडून क्षमणें देऊ नयेत. कोळसा उगळ्यावा तितका काळाच. तुमच्याकडे काहीएक दोष नाही बरे. विकट अज्ञातवासांत राजा विराटानें व तुम्ही आम्ही सर्वांना निभावून घेतलेत याबद्दल मीच आपल्या पाया पडतें. (तसें करते). माझ्याकडून दासीपणांत काही अवकाश नाही. आपल्यास श्रद्धेच सध्या धरून घ्या करा.

सुदेष्णा—महासाखी, कितीतरी तुमच्या मनाचा मोलेपण हा. थोर ते थोर, लबाळ्याप्रमाणे आपणाकडे लहानपणा घेऊन पतिताचा उद्धार करतो तेव्हा आपल्या गुणाचे कितीतरी वर्णन करतो. तुम्ही साक्षात् जगदंबेचा अवतार आहात. आपल्या पायांन्वी मी केवळ धूळ आहे. देवी, आतां मंगलोपचारांनीं आपल्याला न्हाऊ घालून स्वतः आपल्या हाताने वेणी घालून सतम वकालंदा- रींनीं भूषित करून आपली उटी भरीन त्यावेळेस माझ्या चेष्टेचे पारभे फिटेल.

श्रीपदी—सुदेष्णाबाई, बाकीचे सर्व उपचार मी करून घेईन. माझ्याकडून बिलकूल ना नाही. पण दुष्ट दुःशासनाने भरसमेत माझा अपमान केल्यामुळे त्याच्या रक्ताने होणारा वेणीसंहार भीससे- नाच्या हातून झाल्याशिवाय मुक्तकेशाच राहिले. पाहिजे. माझ्या व्रत- नियमाचा भंग तुम्ही करू नका. भगवान श्रीगोपाळकृष्णा, तुझ्याच कृपेने हा भंगक समारंभ पाहण्याचे माझ्या तशिर्षी आले. तेव्हा वा किकरीने तुझ्या गुणाचे किती जरी विसम केले तरी ते धोडेंच. अगवंता, माझे तुला प्रणाम असोत.

पद्.

तव गुण महिमा वर्णाया ॥ सहस्रमुख रसना थ-
कल्या उमजेचा तव माया ॥ ५० ॥ दुष्ट निर्दलन
करुनि भक्त जन ॥ मुक्त करिसि त्रिजगजीवन ॥
संघित सुखजन पदि, रात्रंदिन ॥ वास घडो यदु-
राया ॥ ५० ॥ (जाते.)

मरी लाला अपरंपार कृपूनय हा आनंदाचा दिवस उगावला ह्या-
चा. आतां या आनंदाचा मोबदला द्यावे अशी उत्तरा कुमार
अभिमन्यूला अर्पण करून रक्षासो नासो निरंतर जोरासो एवढा जाऊ
असो महाराज धर्मराजापाशी मागत आहे तो त्यांनी मला कृपा
करून द्यावा हीच सविनय प्रार्थना आहे.

धर्मराज—राजा निराश, तुझे उपकार आमचे हातून जन्म-
जन्मांतरीं फिटणार नाहीत, तुझी शुभप्रसन्नता; सौजन्य, शक्तिवृत्ति,
निरूपकपटाकरण इत्यादि अनेक सद्गुण आमच्या मनांतून आमच्यांत
जाणार नाहीत. तूं आश्रय न देतास तर आमचे निस्पृह हाल झाले
असते, ही न फिटणारी उपकृति करून तूं आमच्या शिरावर मोठ्या
भार ठेवला आहेस तो कधीही कमी होणार नाही. असो, सद्गुणी
गुवराज उत्तराच्या हस्तेप्रमाणें माझ्या प्राणांतून प्रियकर अशा अभि-
मन्यूशी प्रियकन्या उत्तरा हिचा विवाह करून कायमचा रक्षाचा
संबंध जोडून टाकूं. बरे, आजचा हा सुदीन श्रीकृष्ण भगवंताच्या
कृपाप्रसादानें आपणा सर्वत्रांला लाभला, यासाठी सर्वांनी त्या
परमात्म्याला अनन्य भावानें शरण जाऊन तुलाच विश्रुति घ्यावी
होव या समयी योग्य आहे.

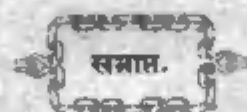
पद.

बळ दुर्जन कसनि भास ॥ सज्जनास सुखविलास ॥
मोगूं दे श्रीनिवास ॥ आस ही मनीं ॥ धृ० ॥ त्वआमामृत
जमांत ॥ सेवूं दे सावकाश ॥ अंति पदकमली वास ॥
वेद त्रिभुवनीं ॥ धृ० ॥ सद्गुण तव माधवास ॥
सुमति दे माधवास ॥ व्यास मुनी चरणीं दास ॥
हीन हो जनीं ॥ धृ० ॥

भरतवाक्य.

एव-राग मेरवी. (जाह-तदामि दानी तौ).

धीपति चरणांशुजि नत होऊं या ॥ निशिविनी
रक्षुं या ॥ सुरारि हरी त्वरीत प्रभु ने दुरित बिलया ॥
॥ ध्रु० ॥ सुविमल गुण तब जगतीं या सुखकर पा.
तोखरण करोनी सतत भवाब्धी मधून तारीती ॥
कमल मुख तब बधुनि मन रत होऊनीयां ॥ आन-
दांत मम सदोदीत हुलतसे हरी ॥ ओ मधुसूदन श्री-
रंगा ॥ २१ ॥ ये ॥ उद्धरी नतजन माधवा ॥ ध्रु० ॥

समाप्त.